

Marko Pišev
*Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
Odeljenje za etnologiju i antropologiju*

ZAČECI RANE DRŽAVNOSTI U JUŽNOJ MESOPOTAMIJI: OD ČETVRTOG DO DRUGOG MILENIJUMA PRE NOVE ERE¹

Apstrakt: Rad je zasnovan na ideji da se na osnovu relevantnih tekstova iz oblasti sumerologije i asiriologije rekonstruiše nastanak najstarijih država na prostoru drevnog Sumera, te da se isprati njihov dalji razvoj kroz uočavanje najbitnijih formi državnosti. Pregled razvoja ranih država u Južnoj Mesopotamiji (Sumer, Akad, Vavilon) otkriva kako kulturne, tako i materijalne uslove uslozljavanja ljudskih društava koji su, zauzvrat, doveli do pojava prvih staleških podela i profesionalizacije rada, akumulacije resursa, hijerarhizacije društva, formiranja svešteničke klase i sekularne vlasti, kao i brojnih kulturnih inovacija ključnih za izlazak čovečanstva iz praistorije u istoriju: urbanizacije, otkrića grnčarskog kola, matematike, geometrije, osnova monumentalne arhitekture i trgovine i, pre svega, pisma.

Ključne reči: Sumer, Vavilon, društveno raslojavanje, religija, vlast, ekonomija, država, pismo.

Uvod

U svojoj neprekidnoj težnji sa samorazumevanjem, čovečanstvo je prešlo dug put od mita, preko religije do nauke (i nazad). Određena pitanja, zajednička za sva tri načina mišljenja, tiču se ključnih misterija početaka: šta je bilo prvo, kopno ili more? Kako je nastao nebeski svod, kako Sunce, Mesec i zvezde? Odakle su potekle reke, jezera, odakle biljke i životinje i najvažnije – kako je nastao čovek i koja je njegova uloga u velikim ciklusima života? Možda su

1 Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

dva najvažnija pomaka u pravcu formulacije naučnih odgovora na ova pitanja – bar što se tiče istorije naučnih ideja na evropskom zapadu – načinila dvojica autora, Đanbatista Viko (1668-1744) i Čarls Darvin (1809-1882). Viko, zato što je u svojim *Načelima nove nauke* (1725) nastojao da preko metodološki doslednog tumačenja mita, istorije i etimologije poveže u jedinstven hronološki niz celokupnu prošlost do tada poznatih oblika društvenosti koji su, sve do njegovog pionirskog rada bili mahom sagledavani kroz uske, međusobno nepovezane okvire, dakle partikularno i opterećeni predrasudama; a Darvin zato što je u *Poreklu vrsta* (1859) posmatrao razvoj ljudskog roda uporedo sa razvojem biljaka, ptica, guštera, primata i drugih živih organizama na zemlji, oborivši do tada uvreženu predstavu o čoveku kao biološki unikatnom, unapred stvorenom biću, koje je poslato, odnosno prognano (iz metafizičke prapostojbine) na zemlju sa izvesnom svrhom čija je tajna do kraja poznata jedino Tvorcu.

Vikoova namera da podstakne spoj istoriografije i društvenih nauka tako da njihov međusobni uticaj oformi jedinstvenu nauku o čoveku, snažno je – ako ne i presudno – uticala na razvoj antropologije; a Darvinova teorija evolucije imala je efekat, dramatičan kao malo koji drugi, na polju celokupne ljudske misli o čovekovom mestu u istoriji sveta i sveukupnoj pojavnosti, a potencijalno i nevidljivoj stvarnosti kojom je okružen. Ono što je za nas ovde najbitnije jeste činjenica da su ova dva mislioca iz osnova izmenila perspektivu prevashodno zapadne, a zatim i globalne nauke koja će se iz jednog novog ugla vratiti pitanjima prapočetaka i ljudskog kretanja kroz milenijume, od praistorije ka modernom dobu. Jer, ako je moguće sagledati čovekovu prošlost iz ugla koji otkriva da smo svi jedno i da su se današnja najkompleksnija društva u nekim ranijim epohama kretala kroz iste faze razvoja u kojima su se do skora nalazila ona „najjednostavnija“, onda smo na korak od toga da zaključimo da posmatranjem – i razumevanjem – „jednostavnih“, mi u stvari otvaramo prozor u daleku prošlost nas samih.

Svakako da ovakav zaključak obiluje klopnama rasizma i klicama raznovrsnih sorti supremacionističkih teorija, te da je tokom moderne istorije Zapada iz jedne bazično humanističke pretpostavke odvodio u bezbrojne mrakove eksploatacije, porobljavanja i iskorenjavanja čitavih naroda koji se ne uklapaju u poželjne okvire civilizacije – a čemu u pojedinim delovima sveta svedočimo i danas. Ipak, ta humanistička pretpostavka može biti iskorišćena i kao putokaz za dalja naučna istraživanja koja snagom empirijske evidencije i odatle izvedenih tvrdnji afirmišu početnu tezu o jedinstvu čovečanstva. Traganjem za odgovorima na pitanja kako i kada je počela ljudska istorija, mi u isto vreme otkrivamo kako su se pojedine promene u organizaciji ljudskih društava – prelazak sa nomadskog na sedelački način života, diferencijacija poslova, društveno raslojavanje, počeci trgovine, podizanje prvih hramova i gradskih naseobina – kao i neki bitni pronalasci – pre svega, otkriće tehnike navodnjavanja zemljišta, pisma, računa, monumentalne arhitekture – širili raznorodnim kontaktima naroda koji su učeći jedni od drugih i usavršavajući kako vlastite, tako i preuzete kulturne elemente, jačali, rasli i vremenom nestajali, držeći se sve do konačne

propasti uverenja da se upravo oni nalaze u centralnoj tački oko koje se okreće čitava vasiona, i kako je baš zbog njih u jednoj bezvremenoj, mitskoj prošlosti došlo do čuda stvaranja prvih bogova i ljudi.

U ovom radu iznećemo sažet pregled savremenih i, prema našim uvidima, najrelevantnijih naučnih uvida u vezi sa nastankom ranih civilizacija Južne Mesopotamije, kultura koje, dakle, čine civilizacijsku okosnicu takozvanog *Starog sveta*. Pod odrednicom *Stari svet* mislimo pre svega na kulturni prostor Evroazije, odnosno naroda koji su nastanjivali i još uvek nastanjuju evropski i azijski kontinent (uz dodatak Severne Afrike koja je preko Mediterana milenijumima unazad bila na brojne načine povezana sa obe kontinentalne mase – upor. sa Han, et al. 2016). Razlog zbog kojeg smo se ograničili na jug Mesopotamije tiče se količine građe koju želimo da predstavimo u ovom tekstu. Iznesenom građom nastojaćemo da obuhvatimo relevantna saznanja o religiji, politici, ekonomiji, kulturnim dostignućima i društvenom uređenju ranih država na ovom području, sa posebnim fokusom na Sumer, Akad i Stari Vavilon. Asirija, koja teritorijalno pripada kulturnom pojasu drevne Mesopotamije, kao i Egipat čija se velika ekspanzija na Nilu u dobroj meri hronološki preklapa sa razvojem ranih država na obalama Tigra i Eufrata, zavređuju pisanje posebnih radova i mi ih ovde, sem sasvim uzgred, nećemo pominjati. U narednim poglavljima rada usredsredićemo se, prema tome, na kulturne, političke i ekonomske aspekte razvoja označenih društava, prateći u nauci najšire prihvaćenu hronologiju koja, sa stvaranjem prvih kanala za navodnjavanje i transformacijom ruralnih područja u urbane centre, počinje krajem četvrtog milenijuma pre Hrista i okončava se padom jednog od najbogatijih gradova ondašnjeg Bliskog istoka, Vavilona, pod najezdom Hitita, u drugom milenijumu.

Sumer

Otkriće tehnike navodnjavanja

Klimatske promene tokom druge polovine četvrtog milenijuma pre nove ere dovele su do bitnih promena na tlu južne Mesopotamije: dolazak dužih perioda suša, praćen relativno naglim porastom temperature stvorio je uslove za formiranje sedimentnih slojeva izuzetno bogatih hranljivim materijama širom mesopotamske ravnice (Widell 2013, 57). Obale dvaju najvećih reka na tom području – Tigra i Eufrata – pružile su novu i izrazito plodnu zemlju za uzgajanje useva, a Eufrat je, budući manje podložan naglom plavljenju, bio pogodan za podizanje stalnih naseobina u relativnoj blizini njegovog korita.

Centar sumerskog sveta nalazio se između ove dve reke, u oblasti koja pripada današnjem južnom Iraku (Crawford 2013, 1). Prve doseljenike, pretke drevnih Sumera, najverovatnije je privuklo obilje divljači i ribe; uzgajanje useva na ovim prostorima, uprkos plodnom zemljištu nije bilo jednostavno, najpre

zbog nedostatka kiše, a potom i zbog prolećnih otapanja snegova sa planinskih masiva Anadolije, Irana i Iraka koji su plavili obe reke i predstavljali pretnju za useve još pogubniju od suše (Wilkinson 2013, 39). Ukratko, godišnji ciklus poplava bio je loše usklađen sa potrebama zemljoradnje ovih drevnih sedelačkih zajednica. Za razliku od Nila, čiji je ritam izlivanja izazvan monsunima bio gotovo savršen prilagođen potrebama navodnjavanja u Egiptu, podizanje nivoa vode Tigra i Eufrata dosegalo je vrhunac tokom aprila i maja (zbog zimskih padavina i pomenutog otapanja snega), pa su naponi da se već obrađene njive zaštite od poplava bili možda i značajniji od osmišljavanja efikasnih irigacionih sistema za oskudnije navodnjene delove ravnice (Kramer 1963, 3-4)

Iz niza nama nedovoljno poznatih razloga, rane zemljoradničke zajednice na obalama ovih dvaju reka nisu se otisnule u potragu za nekim, eventualno, jednostavnijim i stabilnijim uslovima za opstanak, već su se zadržale na zatečenom području i upustile se u, ispostaviće se, za civilizacijski razvoj čovečanstva presudni izazov njihovog kroćenja. Upravo su ekološki izazovi prouzrokovani ukrštenim faktorima obilja i rizika stvorili uslove za transformaciju ranih sedelačkih zajednica na jugu Mesopotamije iz labavo povezanih konsagvinih grupa u krupnije, nad-rodbinske saveze ujedinjene oko zajedničkog cilja očuvanja letine. Prema arheološkom konsenzusu, „Urbanizacija južne Mesopotamije i organizacija i koncentracija rada olakšali su izgradnju i održavanje velikih sistema za navodnjavanje, a rezultujući nad-porodični oblici saradnje omogućili su upravljanje i kontrolu obaveznih dvogodišnjih perioda mirovanja zemljišta u južnoj Mesopotamiji“ (Widell 2013, 57). Drugim rečima, da bi se teškoće predstavljene razornom snagom Tigra i Eufrata prevazišle, a raskošne blagodati dvaju reka maksimalno iskoristile, bilo je potrebno da se rodovske grupe raštrkane na njihovim obalama povežu i organizuju u složene zajednice okarakterisane specijalizacijom poslova i podelom rada; ove, uslovno rečeno, korporativne grupe poznog neolita prve su, koliko je današnjoj nauci poznato, utrle put razvoju gradova, pisma, ekonomije i složene društvene stratifikacije. Izuzetno podložni oštećenjima, sistemi za navodnjavanje morali su da se obnavljaju svake godine; veličina sistema neophodna za priželjkivani prinos, kao i opšti radni intenzitet godišnjih popravki, zahtevali su kompleksnu organizaciju koja je daleko prevazilazila okvire tradicionalnog porodičnog domaćinstva (Kramer 1963, 4-5). S druge strane, samo otkriće i primena irigacionih tehnika postepeno su pretvarali nova zemljišta u obradive površine, podložne visoko produktivnoj poljoprivrednoj eksploataciji, što je povratno omogućilo plodnoj mesopotamskoj ravnici ne samo da podrži porast stanovništva, već i sve gušću naseljenost, odnosno nova, ubrzana uslozljavanje društvenih odnosa.

Gradovi

Tokom četvrtog milenijuma, mesopotamska društva stvorila su prve nama poznate gradove u istoriji čovečanstva. Ovi, novi centri trgovine, religijske vlasti i političke moći prerastali su postepeno iz sela u gradove, mada za neke od njih arheolozi pretpostavljaju da su inicijalno služili kao mesta hodočašća, to

jest, da su na tim mestima od davnina postojali hramovi. Prećutna hipoteza većine sumerologa glasi da su se početni impulsi za razvoj prvih urbanih celina mogli pokrenuti sani iz dve oblasti udruženog ljudskog delovanja: ekonomije i religije. Bilo da su ih izrodili hramovi, bilo trgovačka čvorišta, evidentno je da su tokom ovog perioda, pre dakle nešto više od pet hiljada godina, sumerski urbani centri bili prostorno veći, institucionalno kompleksniji i populaciono brojniji od bilo kog drugog mesta na planeti (Stone 2013, 173).

Gradovi drevnog Sumera pružili su ambijent za izlazak čovečanstva iz pristorije u istoriju, ostavivši najstarije pisane tragove u formi klinastog pisma. U njihovim okvirima razvijala se razgranata trgovina, dinastičko nasleđivanje vlasti postalo je norma, kraljevi su sami sebe proglašavali bogovima. Uruk, najstariji urbani centar, smešten na jugu sumerske države, bio je u označenoj epohi najveći grad Sumera, a time i sveta (Wallenfels and Sasson 2000, v. IV 141-142; Ur 2013, 138). Velika naselja su postojala i u Nipuru, Adabu, Šurupaku i Kišu. Nipur, u centralnoj Mesopotamiji, bio je dom glavnog sumerskog boga Enlila i verski centar Sumera tokom većeg dela trećeg milenijuma (Heinz 2013, 180).

Svaki grad služio je i kao dom boga-zaštitnika, a sudbina grada i njegovog vladara bila je tesno skopčana sa voljom tog boga. U ime bogova, gradili su se hramovi, čije su fizičke strukture neprestano obnavljale njihove zemaljske slugе – sveštenici i kraljevi – koji su pažljivo obezbeđivali precizno usklađivanje oltara i unutrašnjih svetilišta. U pojedinim slučajevima, vladari su se čak bavili svojevrsnim arheološkim postpupcima kako bi odredili tačne pozicije svetih objekata iz ranijih perioda (Ur 2013, 152).

Kulturna i sekularna arhitektura bila je jedno od najmoćnijih oruđa političke propagande, koja je prikazivala volju i svetonazor vladajućih elita. Monumentalnost, dizajn prostora, lokalizacija i trud uloženi u izgradnju predstavljali su materijalizovani izraz nagomilavaja i centralizovane kontrole nad resursima; a urešenje urbanog prostora, radne snage i građevinskog materijala ukazivala je na moćne graditelje. Po svemu sudeći, sumerski gradovi-države su na samim počecima, u četvrtom milenijumu, bili totalitarne teokratije kojima je dominirao hram; hram je, dakle, posedovao svu zemlju i imao apsolutnu kontrolu nad celokupnom ekonomijom (Kramer 1963, 75). Prema tekstovima koji datiraju od trećeg milenijuma pre nove ere pa nadalje, kontrolu nad ključnim resursima gradova-država preuzeli su kraljevi. Kralj, kao „javna ličnost“, gradio je „javne zgrade“ koje su služile da predstavljaju vladajuću društvenu hijerarhiju i ovaploste ekonomsku snagu zajednice, što je povratno služilo kao ultimativni znak dobre vladavine (Heinz 2013, 197-98).

Mesopotamski gradovi sastojali su se od tesno pripijenih kuća, verovatno podeljenih na četvrti, ali bez vidljivih tragova ekstremnih klasnih razlika koje su poznate u modernim gradovima. Rezultati arheoloških iskopavanja u Kišu, Lagašu i Hafadži doneli su vidljive dokaze da su palate i hramovi bili okruženi stambenom arhitekturom, pri čemu je tipična mesopotamska gradska kuća imala sobe raspoređene oko centralnog dvorišta. Bogati i siromašni građani živeli su jedni pored drugih, slično rezidencijalnim obrascima srednjovekovnih

islamskih gradova, od kojih je možda najpoznatiji primer Alep (Stone 2013, 165-166). Uopšteno posmatrano, palata i hram u Mesopotamskim urbanim centrima bili su mahom smešteni na suprotne strane grada (što sugerise razdvajanje svetovne i religijske vlasti), a između ova dva težišta urbanog prostora nalazili su se rezidencijalni kvartovi, zanatske radionice, trgovačke radnje, u nekim slučajevima i groblja (Ibid., 174).

Zanatske delatnosti oslanjale su se na lokalne i uvezene sirovine. U skladu sa aktuelnim arheološkim dokazima, otkriće grnčarskog kola, koje je zanatlijama omogućilo da masovno proizvode keramiku, prethodilo je pronalasku točka za gotovo čitav milenijum (Wallenfels and Sasson 2000, v. 4, 158). Najraniji dokazi o vozilima na točkovima prikazani su na piktogramima iz Uruka; hronološki, oni pripadaju poznom četvrtom milenijumu p.n.e. Međutim, većina arheoloških nalaza u vezi sa otkrićem točka potiče iz perioda nakon 3000. p.n.e. U ranijim periodima, primarna sredstva za transport ljudi i dobara bile su, kako izgleda, sanke, saonice i tovarne životinje.

Arheolozi smatraju da je točak za potrebe transporta adaptiran, dakle, od grnčarskog kola, koje je izmišljeno oko 4000. p.n.e (Ibid., 159). Za izradu keramike i tkanina, sirovina je mahom bilo dovoljno u neposrednoj okolini gradova, pa ih nije bilo neophodno uvoziti (štaviše, tekstilima različitih kvaliteta trgovalo se između gradova-država). Drugi zanati, poput metalurgije, zavisili su od uvoza, a što su importovani resursi bili vredniji, to je jačao intenzitet kontrole nad njima, uspostavljen od strane dve glavne javne institucije – palate i hrama. Uvoz i izvoz resursa vršio se preko kanala i vodenih puteva, pomoću plovila nalik na barže (Algaze 2008, 93-100). Grane rečnih sistema sa širokim koritima bile su idealne za transport masovnih dobara između gradova, služeći ne samo kao razgranat distributivni mrežni sistem, već i kao infrastruktura koja se mogla proširiti, slično savremenim drumskim mrežama. Pisani tragovi otkrivaju težnje svetovnih vlasti da podanicima obezbede čistu vodu i prošire poljoprivredna zemljišta. Shodno tome, izgradnja kanala bila je često poduhvat koji su na sebe preuzimali kraljevi, pa su mnogi kanali pripisivani određenim vladarima (Wallenfels and Sasson 2000, v. I, 141-142).

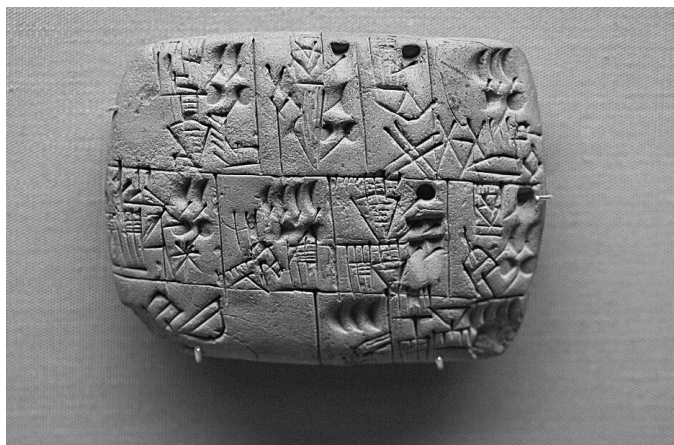
Sumerski gradovi-države međusobno su se takmičili za političku prevlast, ali i za kontrolu nad vodenim resursima i obradivim zemljištem. Tek je sredinom trećeg milenijuma, Sargon Veliki, vladar Akada², osvojio drevnije sumerske gradove i ujedinio ih u prvo mesopotamsko kraljevstvo (Crawford 2013, 2). Obrazac političkog spajanja i raspadanja saveza karakterisao je politički život ovog područja tokom najvećeg dela trećeg, kao i u ranoj fazi drugog milenijuma. Inicijalno, vladar sumerskog grada imao je dvojnu titulu sveštenika-kralja, ali se njegova moć kasnije transformisala u dinastički tip vlasti čiji je delokrug, do određenog stepena, bio kontrolisan od strane sveštenstva i verovatno izvesnog oblika građanske skupštine. Vojne, administrativne i verske odgovornosti

2 Akad, semitski grad-država, činio je istorijsku sponu između Sumera i Vavilona. Za razliku od vavilonskog, lingvističko poreklo sumerskog jezika je do danas ostala zagonetka, ali on po svemu sudeći ne pripada semitskoj porodici (Cunningham 2013, 95).

kralja vremenom su se slivale na sve specijalizovanije i klasno razuđenije društvo, sa rastućim staležom visoko kvalifikovanih profesionalaca – od trgovaca, keramičara, metalurga, krojača, do sveštenika i pisara (Ibid).

Otkriće pisma

Pomalo je, možda, neobično konstatovati da su dve reke, Tigar i Eufrat, zaslužne za cvetanje sumerske civilizacije, takođe u indirektnom smislu doprinele i razvitku pisma. Velike količine gline nataložene na obalama ovih reka bile su veoma dugo – milenijuma pre razvoja tehnike pisanja – korišćene za izradu različitih figurica i glinenih loptica, sličnih žetonima za igru, kojima se, prema važećoj pretpostavci, u ranom sumerskom društvu vodila neka vrsta rudimentarne evidencije o transakcijama dobara – od vlasnika prema kupcu (Wallenfels and Sasson 2000, v. IV, 170). Mnogi od proto-klinastih simbola pronađenih na tim glinenim značkama imali su, slično vinčanskim crtežima, slikovnu prirodu i ne postoji razlog da ih povezujemo sa nekim posebnim jezikom. To je bio administrativni alat, čija svrha se nije ogledala u beležnju poetskih ili filozofskih misli, kao ni u širenju propagande (Taylor 2013, 293), to jest, nije beležila govor. Ječam je bio predstavljen crtežom stabljike ječma, posuda svojim oblikom – izmenjena ako je bilo potrebno predstaviti prikaz sadržaja činije. Velike životinje su bile predstavljene slikom njihove glave, što je bio prepoznatljiv deo njihovog tela. Različite ptice su prikazivane više-manje u celosti, a znak za ribu nosio je naširoko prepoznatljiv oblik ribe. Složeni pojmovi prenosili su se spajanjem znakova, kao što je raspodela sledovanja hrane za radnike, predstavljena ljudskom glavom u kombinaciji sa činijom sa hranom (Ibid.).

Slika 1. Glinena tablica sa proto-klinastim pismom.
Britanski muzej. Autor: Jim Kuhn³

3 Slika je zavedena pod licencom <https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/deed.en>. Internet izvor: <https://www.flickr.com/photos/38782010@N00/3124619443>

Stari, slikovni ili proto-klinasti sistem beležio je, dakle, pojedinačne informacije umesto rečenica. Ovo bi donekle bilo analogno savremenom računu za kupovinu, gde su vreme i datum transakcije, naziv prodavnice i kasira, kao i pojedinačni iznosi uz ukupnu sumu izlistani na prethodno ustanovljenim mestima. Nedostatak eksplicitnih jezičkih informacija jedan je od osnovnih razloga zašto je proto-klinasto pismo teško za dešifrovanje: direktno poređenje arhaičnih karaktera sa njihovim dešifrovanim klinastim naslednicima nema naučnog smisla, budući da je klinasto pismo, sagledano spram proto-klinastih tehnika beleženja, razvilo brojne, ključne inovacije. Znakovi su vremenom postajali apstraktniji, sastavljeni od klinastih udubljenja utiskivanih u glinu pisaljkom sačinjenom od trske, čija je boginja – Nisaba – vremenom postala zaštitnica pisara (Cunningham 2013, 97). No, sve i dok su se kretali u pravcu sve većeg apstrahovanja i sistematizacije, njihova vodeća funkcija ostala je administrativna. Oko 5.000 glinenih tablica pronađenih u gradu Uruku, i više od 60.000 dokumenata koji se odnose na carstvo s kraja trećeg milenijuma, čija se prestonica nalazila u Uru sadržalo je mahom administrativne (ili „arhivske“) podatke (Ibid., 99) koji su beležili ekonomske procese i često bili povezani sa konkretnim institucijama. Novi pisani sistem, koji nazivamo klinastim pismom (od latinske reči *cuneus* što znači klin) ponudio nam je ponajpre važne izvore za proučavanje socio-ekonomskih istorija (Brisch 2013, 112); otud je važno imati u vidu praktične razloge koji su doveli do formiranja prvih pisanih znakova. Pisanje u službi religijske i svetovne vlasti bio je logičan ishod prethodne faze, u kojoj se ova veština koristila za poslovne transakcije u okviru hramskog kompleksa (Kembel 2021, 119). Prema Tejloru:

Iz retrospektivnog ugla, izum pisanja se prepoznaje kao jedan od najvažnijih događaja u ljudskoj istoriji. Savremeni život je nezamisliv bez njega. Ipak, u to vreme, ovo izuzetno otkriće bi po svemu sudeći prošlo nezapaženo. Čak ni njegov izumitelj – svakako samo jedan čovek – ne bi bio svestan punog potencijala onoga što je upravo stvorio, niti bi imao bilo kakvu predstavu o posledicama. Oko 3400. godine pre nove ere, jedan zvaničnik zadužen za skladišta u Inaninom hramu u Uruku doživeo je trenutak uzvišene inspiracije. On je bio odgovoran za kontrolisanje prihoda i rashoda hramovskog domaćinstva. Do tada su postojali neki osnovni alati: glineni žetoni u različitim oblicima, pečati za validaciju zapisa o transakcijama, glinene tablice na kojima su se označavali brojevi i možda tabla za brojanje. Njegova ideja je bila da umesto korišćenja oblika gline ili njihovih otisaka kao mnemotehničkih oznaka za robu, iscrta znakove na glini. Ovi znakovi su mu omogućili da precizno označi različite proizvode o kojima je brinuo – biljke sa polja u posedu hrama, životinje iz hramovskih stada, proizvode i tegle za skladištenje – kao i ljude sa kojima je svakodnevno sarađivao. Njegovim savremenicima moralo je delovati neverovatno koliko informacija je mogao da pouzdano pohrani na svojim tablicama. Ili je bar moralo da se dogodi nešto slično tome. Mnogo toga o ranom pisanju ostaje misterija za nas. (Taylor 2013, 290-91)

U gradovima-državama trećeg milenijuma u Sumeru, tehnika pisanja je postepeno hvatala korak sa usložnjavanjem društva. Uvođenje klinastih znako-

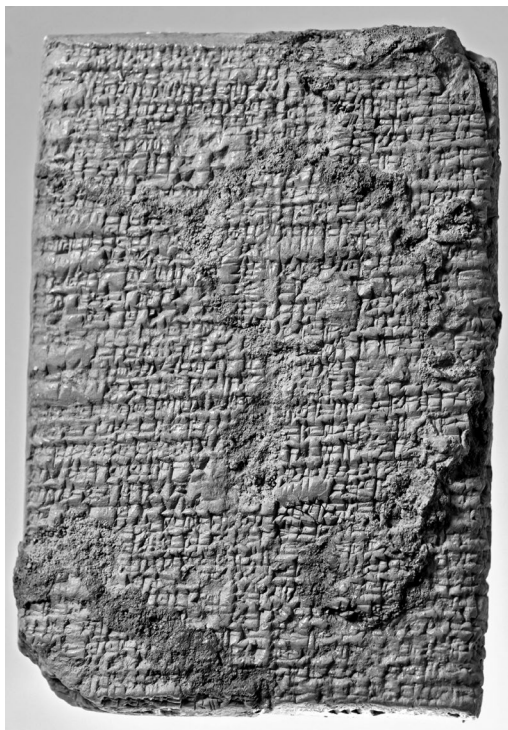
va, umesto stare, komplikovanije metodologije beleženja, moglo je da zahvati daleko širi spektar funkcija. Klinasti znakovi više nisu predstavljali isključivo pojmove, već su se koristili za prenošenje zvukova, kao i celih reči, što je otvorilo put za mnoge nove upotrebe sistema. Pored predstavljanja konkretnih objekata, životinja, biljaka i ljudi, pisanje je sada uspevalo da prenese apstraktne ideje, a odatle do prvih pravnih tekstova, kraljevskih natpisa i prve književnosti trebalo je načiniti samo nekolicinu koraka (v. Jacobsen 1976; Glassner 2004).

Ep o Gilgamešu je svakako najčuvenije književno delo zapisano klinastim pismom. Iako se ono vodi kao sumersko-vavilonski ep, čija je verzija, danas poznata čitaocima, zabeležena oko 1700. godine p.n.e., pojedini njegovi delovi i različite varijante poznate su iz mnogo dublje, sumerske prošlosti. Sumerska lista kraljeva, drevni tekst koji opisuje vladare Sumera i kasnije Mesopotamije od najranijih vremena do Prve dinastije Isin (oko 1800. godine p.n.e.), ubraja Gilgameša među jedne od prvih vladara Sumera, naslednika znamenitog Dimuzija, kralja-osnivača obreda svetog venčanja (o kojem će biti reči kasnije u tekstu – Kramer 1963, 45). U samom epu, Gilgameš se naziva sumerskim vladarom, graditeljem zidina oko Uruka (*Gilgameš*, 007), koji je zaslužan ne samo za sjaj ovog grada „pred svim gradovima zemlje“ (Ibid., 009), već i za jak uticaj na sveštenstvo hrama boginje Ištar. On je u kolektivnoj istoriji čovečanstva ostao upamćen kao vladar prestonice najdrevnijeg kraljevstva, mitski izumitelj pikto-grafije, odnosno slikovnog pisma (Preprek 2020, 112) i junak koji je uz svog vernog prijatelja uspeo da savlada božanske zveri, ali ne i svoju ljudsku sudbinu.

Književnost, uprkos svojoj velikoj kulturnoj snazi, po sebi verovatno nije bila ključna za primetan uspon pisara u sumerskom društvu. Još i pre samog razvoja književnosti, njima je izvestan – i po svemu sudeći, ne irelevantan – društveni status obezbeđivala kontrola nad dobrima i transakcijama. Sa standardizacijom klinastog pisma i novim velikim mogućnostima koje je ono otvaralo, uloge pisara u dve ključne institucije – palati i hramu – dobijale su na značaju, što je, svakako, bilo praćeno i adekvatnim kretanjima na hijerarhijskoj lestvici. Vladari gradova potraživali su njihove usluge za sastavljanje tekstova koji su slavili kraljevsku pobožnost i obeležavali teritorijalne granice. Veština pisara je takođe činila kamen temeljac državnih ugovora i potonjih zakona, koji teško da bi mogli imati konkretnu, obavezujuću snagu ukoliko ne bi bili zapisani. Njihova aktivnost, dakle, više nije bila samo zakulisna već i javna, a mogla je da poprimi i vrlo istaknut oblik (Taylor 2013, 297).

Šulgijeva vladavina pruža naročito zanimljiv primer politike identiteta omogućene delatnošću pisara. Ovaj kralj ostao je nauci poznat po svojim naporima da promoviše tradiciju kraljevskih pohvala, naročito u hramovima, gde su mnoge himne bivale komponovane u njegovu čast. Na jednoj velikoj glinenoj tabli iz Ura, Šulgi je opisan kao idealan kralj, mudrac, prorok, mecena (Kramer 1956, 220); i sam obrazovan kao pisar, važio je za jednog od najučuenijih vladara drevnog Sumera; ali nisu samo njegova umnost, pronicljivost, dobrota i istančano estetsko čulo služili kao predmet pohvala; njegova snaga i hrabrost

takođe su u himnama upoređivani sa širom otvorenim čeljustima lava; bog Nana ovenčao ga je ratničkim darom, a bog Enlil ga obdario snažnom mišicom (Ibid., 281); itd. Mitska poetika jezika kojima se opisuju intelektualni i ratnički podvizi kralja Šulgija govori o nemaloj važnosti predstava s kojima je vladar istupao u sumersku javnost. Pisarska veština je i pre vladavine ovog monarha bila korišćena za veličanje kraljeva – od beleženja votivnih posveta do natpisa na spomenicima. Sada je, međutim, njihova uloga počela da uključuje i direktniju propagandu. Pisari su postali instrument za kontrolisanje slike vladara i oblikovanje istorijskog pamćenja (Ibid., 301).

Slika 2. Glinena tablica sa poemom o Gilgamešu i Agi. Starovavilnski period. Sulejmanija muzej. Autor: Osama Shukir Muhammed Amin FRCP(Glasg)⁴

Kraljevi i sveštenici

Kraljevska propaganda je promovisala stav da je kraljevstvo osnova civilizacije i da je priroda kraljevine sveta (Suter 2013, 201). Vladar je, prema datoj predstavi, sišao s neba; odabran od bogova, on služi kao njihov predstavnik na

4 Slika je zavedena pod licencom <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.en>. Internet izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Obverse._Gilgamesh_and_Aga._Old_Babylonian_period,_from_southern_Iraq._Sulaymaniyah_Museum,_Iraqi_Kurdistan.jpg

zemlji. Budući da je izgradio vezu između dva sveta – ovozemaljskog i onostranog – odgovoran je za uspeh u lovu, za prilaganje žrtvi bogovima, za uspostavljanje pravde na zemlji i pokoravanje neprijatelja. Zauzvrat, bogovi će mu pružiti dugu vladavinu, a njegovom narodu napredak i obilje. Kao zaštitnik i opskrbitelj, kralj je bio uzor muškosti, a kroz svoju vezu sa božanskim imao je status sličan – mada, bar za života, ne i sasvim jednak – božanskom (Jacobsen 1976, 75-81).

Društvene elite pokazivale su lojalnost kralju prihvatajući njegovo pokroviteljstvo. Sam čin pokroviteljstva ispoljavao se, najčešće, na dva načina: uređivanjem prijema na dvoru i organizacijom kraljevskih banketa (Suter 2013, 215). Sumerska reč za banket u doslovnom prevodu znači „sipanje piva“ (u Sumeru, kao i u Vavilonu, pivo se pripremalo od urmi), a zajedničko opijanje činilo je deo simboličkog sistema ceremonija čiji je cilj bio da učvrsti autoritet vladara i postojeću društvenu hijerarhiju, odraženu u mitskom svetu bogova (Michalovski 1994). Prema jednom sačuvanom tekstu, Sargon, čuveni kralj Akada, tvrdio je da je pred njim svakodnevno jelo 5.400 muškaraca, što predstavlja tipičan primer kraljevskog pokroviteljstva (Suter 2013, 215). Kraljevski pečati iz Akada, odnosno iz epohe treće dinastije Ura ukazuju na postepenu zamenu prizora banketa formalnijim scenama sa audijencijom. Ovo može značiti da je u poznijim državama Akada i Ura, čiji su monarsi uspeli da objedine veći broj sumerskih gradova u centralizovane kraljevine, došlo do uvećanja birokratije i hijerarhizacije društva, što je rezultovalo kako simboličkim, tako i opipljivim distanciranjem kralja od njegovih podanika (Ibid., 218).

Vizuelni prikazi kraljeva (na pečatima, vazama, stelama i zidovima hramova) u scenama lova i rata, trebalo je da istaknu njihovu muškost – uručki kralj Gilgameš se, u istoimenom mitu, predstavlja epitetima „moćnog divljeg bika“ i „bradatog lava“ (*Gilgameš*, 009) što su izrazito maskularne slike. S druge strane, vladareva uloga kao hranitelja bogova i ljudi (monarh kao prinositelj obredne žrtve vrhovnom božanstvu), upućuje na zaključak da je razdvajanje svetovne i duhovne vlasti u Sumeru teklo postepeno i da su prvi tamošnji kraljevi imali ujedno ulogu vrhovnih sveštenika. Ostaje, međutim, činjenica da je pored izuma pisma i osnivanja prvih gradova, ova civilizacija izrodila i najstarije, profesionalno strogo organizovano, inicirano hramsko sveštenstvo (Kembel 2021, 118) koje je obrazovalo sopstvenu, sakralnu elitu.

U neposrednom dodiru sa ovom temom, neophodno je istaći da su kraljevi takođe bili slavljani i kao graditelji hramova. Jedan od prvih sumerskih dinastičkih vladara, Ur-Nanše, kralj Lagaša (oko 2500 god. p.n.e.) prikazan je na ploči hramskih vrata sa korpom na glavi, što je bio simbol građevinskih radova; a potom i smešten na stolici, držeći čašu, koja je znak inicijacije (Suter 2013, 208). Ova praksa se nastavila i sa naslednicima sumerske kulture, Vaviloncima, koji su pored kraljevskih običaja od Sumerana preuzeli i mnoge drevne gradove. Navukodonosor II, novovavilonski vladar koji je stolovao u 6. veku p.n.e. izgradio je veličanstven hram u Uruku, kao deo svojih napora da oda poštova-

nje bogovima i unapredi status brojnih gradova u njegovom carstvu. Hram je bio posvećen boginji Ištar, zaštitnici ljubavi, lepote, plodnosti i rata, jednoj od najvažnijih božanstava u mesopotamskom panteonu, čiju je ljubav Gilgameš, milenijumima ranije, prema predanju odbio i navukao na sebe gnev bogova (*Gilgameš*, 041-051).

Sveti brak između bogova i ljudi, odnosno kraljeva i božanskih entiteta bio je čest motiv u sumerskoj ritualnoj praksi (Kramer 1969; Jacobsen 1976, 26-47; Bottéro 1992, 188-190; Cooper 1993, 81-96). Kraljevski natpisi od ranodinastičkog do neo-sumerskog doba (period tri dinastije iz Ura), ukazuju da je fenomen svetog braka bio osnovni element rane mesopotamske države; taj obred, u čijoj se osnovi nalazio kult plodnosti, odigravao se početkom proleća, a prikazivao je telesni spoj Inane (u akademskoj tradiciji Ištar) i Dumuzija, boga koji – analogno egipatskom Ozirisu i antičkim mitovima o Persefoni i Dionisu – vaskrsava uporedo sa buđenjem prirode, nakon dugog boravka u podzemnom svetu. Tekstualni izvori ne otkrivaju kako je tačno čin konzumacije braka ostvarivan, ali definitivno sugerišu obavljanje nekakve obredne prakse koja je bila zvanična i javna. Uz Dumuzija koji se prema mitskim izvorima rađa, umire, silazi u podzemlje i trijumfalno vaskrsava na proleće, prateći cikluse prirode, Boginja Inana (Ištar) pomenuta u ovim spisima predstavljala je Veneru, jutarnju i večernju zvezdu. Ovaj njen aspekt u saglasju je sa pretpostavkom pojedinih istoričara religije da su inicijalne religijske predstave čovečanstva bile zasnovane na otkriću da sem Sunca i Meseca postoji još pet vidljivih nebeskih tela (Merkur, Venera, Mars, Jupiter i Saturn) koje ustaljenim putanjama slede Sunce i Mesec među fiksiranim zvezdama; te da bi zakoni koji rukovode kretanjem ovih sedam nebeskih sfera trebalo da na neki mističan način budu povezani sa zakonima koji upravljaju ljudskim životima na zemlji (Kembel 2021, 118). Smisao takvih mitskih predstava skopčan je sa idejom univerzalnog uređenja, a njihova funkcija se ogleda u tome da usklade ljudski poredak sa nebeskim (*Ibid.*, 120).

Kako smo već naglasili, obožavanje Inane/Ištar potvrđeno je u najranijim tekstovima iz Uruka. U okviru samog rituala svetog venčanja, susret vladara i boginje često se odvijao na kapiji hramovske žitnice, povodom obeležavanja Nove godine (ovaj praznik je u sumerskom kalendaru padao na proleće, sa preporodom vegetacije). Himne koje su tom prilikom pevane pružaju uvid u svešteničke procesije, opisuju bankete, darove prinošene boginji, kao i kupanje i ukrašavanje glavnih ličnosti u obredu. Najviše pažnje istraživača privukle su himne koje opisuju boginjину radost dok je kralj kupa i seksualno zadovoljava (McCaffrey 2013, 229). Budući da tekstovi opisuju fizičko prisustvo boginje u ceremoniji, jedan deo istraživača zaključio je da ritual mora da je podrazumevao ljudsku zamenu, odnosno neku vrstu Ištarine namesnice, ili avatara (*Ibid.*). Zagonetka u vezi s identitetom njenog ljudskog predstavnika, to jest predstavnice, podstakla je jedan deo teoretičara da u svojstvu najverovatnijih kandidatkinja za ovu ulogu predlože visoke sveštenice Ištarinog hrama. Međutim, ova pretpostavka je malo verovatna, budući da je visoka sveštenica često bila kraljeva kćerka. Ono što dodatno komplikuje stvari jeste uvid da su pojedini mo-

narsi (na primer, Šulgi) došli na presto kao deca – otud nije sasvim jasno je li Sveti brak bio književni topos ili ritualna praksa. Specijalizovana notacija himni skopčanih sa obrednom unijom smešta ih u performativnu sredinu hramovskih muzičara, što je neke prevodioce navelo da identifikuju date kompozicije kao stvarne liturgije izvođene prilikom ceremonije (McCaffrey 2013, 230).

Unio mystica sa drugim onostranim entitetom, Nanom, božanstvom Meseca, podrazumeva simbolički spoj između sveštenice i boga (ne kralja, kao u kultu Inane i Dumuzija). U gradu Meseca, Uru, verovalo se da Nana silazi na zemlju u najmračnijoj noći godine. Procesiju od glavnog grada do Karzide, gde je postavljeno njegovo privremeno boravište pre ponovnog ulaska božanstva u grad, predvodili su kralj i sveštenica. Ritual „svetog braka“ u okviru kulta boga meseca nije, dakle, uključivao kralja i verovatno nije nužno podrazumevao stvarni seksualni odnos, već je bio simbolički čin u kojem sveštenica leže na svetu postelju u spavaćoj sobi boga (Westenholz 2013, 257).

Slika 3. Uručki kralj-sveštenik. Oko 3300. god. p.n.e. Muzej Luvr.⁵

Najviše ešalone sumerskog sveštenstva činili su *en* ili *ensu*, prvosveštenice i sveštenici čiji je pol uglavnom zavisio od pola božanstva (Westenholz 2013, 247). Ako je božanstvo bilo ženskog pola, *en* bi bio muškarac, i obrnuto. *En* se

5 Slika je zavedena pod licencom <https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/deed.en>. Internet izvor: <https://www.flickr.com/photos/156915032@N07/40550264213/>

smatrao supružnikom božanstva, a takav odnos je na metaforičkom planu izražavao harmoniju božanskog i ljudskog sveta u njegovoj odnosno njenoj osobi. *En*-sveštenici bili su, nalik slici u ogledalu, zemaljski odraz onostranih entiteta kojima su služili.

Svaki grad-država u Sumeru imao je svog božanskog pokrovitelja. Tako je zaštitnica Uruka bila boginja Ištar, bog-zaštitnik Ura – Nana, Enlil, jedan od najznačajnijih i najmoćnijih bogova sumerskog panteona slavio se kao vrhovno božanstvo u Nipuru; Šamaš, bog sunca, pravde i proricanja bio je zaštitnik grada Sipara; i tako redom. Hramovi, odnosno zigurati – veštački konstruisana uzvišenja sa svetištem na vrhu – služili su kao zemaljska boravišta bogova; a pojedini od njih, poput Enlilovog hram (Ekur) u Nipuru, od davnina su bili mesta hodočašća, pa je njihov religijski značaj uveliko nadmašivao samu teritoriju grada.

Jedan od najvažnijih rituala u mesopotamskim hramovima odnosio se na simboličko oživljavanje kipova koj su predstavljali bogove. Taj ritual nosio je naziv *otvaranje usta*, a prethodio mu je obred libacije ili pranja usta (i, moguće, nosa) statue (Hurowitz 2003, 147). U osnovi, cilj rituala bio je da dovede do inkarnacije boga u njegovoj slici, pri čemu je statua postajala svojevrsna posuda u koju se izliva božanski duh. Drugim rečima, kip je prilikom ovog rituala postajao živo utelovljenje odgovarajućeg uzvišenog bića. *Otvaranje usta* vršilo se nanošenjem supstanci intenzivnog ukusa i mirisa, kao što su gi puter, med, kedarova i čempresova smola; ove aromatične materije premazivale su se preko donje polovine lica figure boga, što je trebalo da joj omogući konzumaciju hrane i udisanje dima sa žrtvenika, dok je *pranje usta* obavljano prečišćenom vodom, prethodno prikupljenom posebnim posudama i bilo je usmereno ka postizanju potpune čistote, te pružanja božanstvu prilike da zauzme svoje mesto među drugim bogovima (Hurowitz 2003, 147; za analognu ritualnu praksu u Egiptu, vid. Blackman 1924⁶).

Opadanje moći sumerske civilizacije

Stari akadski period (oko 2330–2200. godine pre nove ere), takođe poznat kao Sargonski period (trajao je nešto kraće od jednog i po veka), predstavlja prvu epohu povlačenja sumerske civilizacije sa istorijske pozornice. Nazivana „prvim svetskim carstvom“, akadaska država uspostavila je novi model kraljevske vlasti i državnosti u ranom Mesopotamiji – model teritorijalne države koja nastoji da proširi svoje granice i uspostavi centralizovanu vlast (Brisch 2013,

6 Još početkom prethodnog stoleća, stručnjaci za Egipat i Bliski istok bili su fascinirani nizom sličnosti u ritualima *otvaranja usta* u dve prostorno udaljene civilizacije, za koje se pretpostavljalo da u četvrtom i trećem milenijumu p.n.e. nisu dolazile u intenzivniji kulturni dodir jedna s drugom. Pretpostavka kojom su se ove sličnosti obrazlagale predviđala je da obred ima korene koji sežu u duboku, odnosno zamišljenu zajedničku prošlost ovih prvih velikih civilizacija čovečanstva (v. Blackman, 1924).

120). Lingvistički posmatrano, Akadani su se razlikovali od Sumerana – govorili su jezikom semitskog porekla koji je, u stvari, poslužio modernoj nauci kao most za dešifrovanje klinastog pisma starog Sumera. Sargonova moćna akad-ska dinastija dovela je do kompletne semitizacije sumerskog kulturnog prostora (Kramer 1963, 59) i do privremenog okončanja političke i etničke prevlasti ovog naroda na teritoriji kojom je suvereno gospodario duže od milenijuma

Akadski period je doživeo ujedinjenje svih dojučerašnjih teritorija Sumera i vojnu ekspanziju koja je obuhvatala čak i dobar deo severne Mesopotamije. Sargon Veliki tvrdio je da mu je bog Enlil ustupio kontrolu nad Gornjim i Donjim morem (Mediteranom i Persijskim zalivom), i hvalio se da je doveo brodove iz velikih sumerskih trgovačkih centara, Meluhe, Magana i Dilmuna da pristanu na obalu Akada (Carter 2013, 593). Ovo je verovatno ukazivalo na njegovu kontrolu nad trgovinom koja je prethodno bila pod dominacijom sumerskih gradova, poput Lagaša i Ura.

Za Sargona se, prema tome, veruje da je vladao od „Gornjeg do Donjeg mora“, mada neki istorijski podaci govore da je do najveće ekspanzije Akada došlo pod njegovim unukom Naram-Sinom. Uopšte, pisane izvore o dvojici najistaknutijih kraljeva akad-ske dinastije, Sargonu i Naram-Sinu, teško je razdvojiti zbog legendarnih priča koje su im obesmrtille živote i godine vladavine (Westenholz 1997). Prema legendi, Sargon je započeo svoju karijeru kao visokorangirani zvaničnik, pod kraljem Urzabom iz grada Kiša (Kramer 1963, 60; Westenholz 1999, 35). Nije jasno koliko je daleko na sever i istok njegov uticaj dopirao. Ukoliko uzmemo da su neki kasniji istorijski izvori tačni, Sargonova vojna ekspanzija nadaleko i naširoko je premašivala teritoriju Sumera; nije čak isključeno da je poslao svoju vojsku u Egipat, Etiopiju i Indiju (Kramer 1963, 62). Svakako da je za svrhu kontrole tako ogromnog carstva morao da postavi vojne garnizone u ključnim oblastima, zbog čega mu se pripisuje titula osnivača prve stajaće vojske u istoriji. U samom Sumeru, gde su pobune bile najčešće, imenovao je svoje semitske sunarodnike na visoke administrativne pozicije i zaštitio gradove garnizonima akad-ske vojske (Ibid., 63). Sargonova nova prestonica, grad Akad, verovatno se nalazio negde u severnom Vavilonu, premda tačna lokacija arheoloških ostataka ovog grada još uvek nije identifikovana (Brisch 2013, 131). Otud i ne čude reči Agea Vestelholca, etabliranog stručnjaka na polju mesopotamske da je „gotovo sve što se tiče Sargonskog perioda predmet sporenja“ (Westenholz 1999, 18).

*

Period poznat kao Treća dinastija Ura⁷, (Ur III – približno 2112–2004. p.n.e.) predstavlja poslednju fazu sumerske civilizacije pre njenog kraha. Za ovaj period karakteristična je vladavina kralja Ur-Namua i njegovih naslednika,

7 U Bibliji, Ur je označen kao grad odakle je Avramova porodica krenula ka severnim delovima Sirije. Arheološki dokazi pokazuju da je ovaj urbani centar bio jedan od nekoliko važnih žarišta najranijeg gradskog života u južnom delu Iraka, gde je intenzivno navodnja-

koji su uspeli da ponovo ujedine i ojačaju Sumer nakon opadanja prethodnog Akadskog carstva. Iako je epoha započela uspehom, država Treća dinastija Ura vremenom se suočila sa brojnim unutrašnjim i spoljnim izazovima. Jedna od najozbiljnijih spoljnih pretnji oličena je u najezdi Elamita (koji su takođe imali svoje, takozvano, proto-elamitsko pismo), naroda sa istoka, koji su napali i na kraju opljačkali Ur (Selz 2007, 279-280; o ovom narodu, čija se prapostojbina nalazila na današnjoj teritoriji Irana, kao i o njegovoj ulozi na političkoj karti Bliskog istoka u trećem milenijumu p.n.e. vid. Potts 2011). Pored toga, invazije Amorita, polunomadskog naroda sa zapada, dodatno su destabilizovale region, omogućivši ovim osvajačima da preuzmu kontrolu nad nekoliko važnih sumerskih gradova-država (više o Amoritima biće rečeno u narednom poglavlju).

Elamitska invazija uništila je Ur u vreme Ibi-Sina (2015. p.n.e.), poslednjeg kralja Treće dinastije. Velika stela Ur-Namua, spomenik izgradnji zigurata u Uru, tom prilikom je polomljena na komade (stela je danas rekonstruisana i nalazi se u Muzeju arheologije i antropologije u Pensilvaniji). Drugi sumerski gradovi, Uruk, Larsa i Ur, nakon vekova nezavisnosti pod lokalnim vladarima, konačno su ujedinjeni pod elamitskim kraljevima. Međutim, novi osvajači južne Mesopotamije i sami su ubrzo pali pred rastućom moći amoritskog Vavilona (Legrain 1944, 49-50). No, politička nezavisnost Sumerana je nakon elamitskih i amoritskih invazija definitivno izgubljena, a novi centar političke moći u ovom delu sveta postao je upravo Vavilon. Drugim rečima, nakon pada Ura, region je ušao u period haosa, a različiti amoritski vladari su preuzeli kontrolu nad važnim gradovima, kao što je Vavilon, koji je kasnije postao novi centar političke moći u Mesopotamiji.

Slika 4. Maska kralja Sargona ili njegovog unuka Naram-sina.
Čuva se u Nacionalnom muzeju Iraka, u Bagdadu.⁸

vanje dovelo do velike koncentracije stanovništva i akumulacije bogatstva još pre oko 5.000 godina (Fleming 2003, 5).

8 Izvor: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sargon_of_Akkad_\(1936\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sargon_of_Akkad_(1936).jpg)

Vavilon

Oko 2000. godine p.n.e., pri zalasku moći Treće dinastije Ura, Vavilon je bio ništa više do provincijske prestonice. Ubrzo nakon pada Urskog carstva postao je, međutim, centar malog kraljevstva koje je osnovao amoritski vođa Sumu-abum. Njegov unuk, Hamurabi, uspeo je da ujedini čitavu južnu Mesopotamiju i veliki deo srednjeg područja Eufrata. Tokom Hamurabijevog perioda, Vavilon, kao sedište kraljevske vlasti, bio je bogato ukrašen hramovima i palatama (Leick 2007, 2).

Amoritske vođe koje su osnovale Prvu vavilonsku dinastiju bile su pripadnici semitske, polunomadске grupe naroda koji je migrirao u Mesopotamiju sa zapada. Oni koji su prihvatili sedelački, urbani način života brzo su prihvatili od ranije postojeće vavilonske običaje i način života (ibid.). Njihov jezik, „stari vavilonski“, postepeno je zamenio sumerski. Asimilativna priroda vavilonske kulture postala je još očiglednija kada je grupa imigranata sa istoka, zvana Kasiti, preuzela političku kontrolu. Kasitski kraljevi su uspostavili prvi potpuno ujedinjeni državni sistem u Vavilonu. Tokom njihove duge vladavine, koja je trajala gotovo pola milenijuma, vavilonska civilizacija je doživela procvat. Ovaj period bio je politički relativno stabilan, a bogatstvo države uvećavalo se na temeljima kvalitetne obrade zemljišta i trgovine luksuznom robom. Do sredine drugog milenijuma p.n.e. vavilonski je postao jezik diplomatije kojim su se koristili pisari velikih sila poput Egipćana, Hitita, Mitana i različitih levantskih država.

Smešten na reci Eufrat, oko devedeset kilometara jugoistočno od današnjeg Bagdada, Vavilon je u stvari bio osnovan mnogo pre amoritskih invazija, duboko u trećem milenijumu p.n.e. Akadski kralj Šar-kali-šari ostavio je prvi istorijski zapis o tom gradu, pominjući njegove hramove. Vavilon je, uprkos svom početnom provincijskom statusu u veoma davnoj prošlosti, verovatno oduvek bio sveti grad. Drevni pisari klinastog pisma etimologiju njegovog izvornog imena tumačili su kao kao *bab-il* – „kapija boga“ (Leick 2007, 2). U Bibliji (Postanje XI, 9) ime Vavilon skopčano je sa „pometenošću“ kao ishodom božanske intervencije kojom su kažnjeni graditelji – i stanovnici – „grada i kule kojoj će vrh biti do neba.“ Tako je toponim „Vavilon“ povezan sa širenjem jezika, urbanizmom (to je prvi grad spomenut u Bibliji) i monumentalnom arhitekturom koja je zapretila da svojim mitskim dimenzijama ugrozi veličinu Svevišnjeg (Postanje XI, 1-9).

Ekonomija

Bogatstvo Vavilona imalo je mnogo toga da zahvali već dobro razređenim tehnikama i infrastrukturi navodnjavanja preuzetoj od sumerskih starosedelaca (Mori 2007, 42-44). U okvirima državne administracije, rad zemljoradnika na poljima bio je organizovan oko ciklusa uzgoja žitarica: kalendarska godina je zvanično počinjala s prelaskom iz marta u april i prvim sazrevanjem useva, ali

je najvažniji segment ciklusa dolazio na jesen, kada se sejavao ječam (Ibid., 44). Žitarica od krupnog značaja bila je takođe i susam (Ibid., 45) budući da se od susama cedilo ulje pogodno za skladištenje i distribuciju (ekološki uslovi južne Mesopotamije bili su nepovoljni za gajenje maslina).

Prihod od useva odlazio je u centralnu državnu kasu, odakle su se potom iznova raspoređivali duž teritorije čitave države. Osnovni ekonomski model Vavilonskog carstva mogao bi se, dakle, nazvati redistributivnim. Mahom utemeljena na poljoprivredi i manjim delom na stočarstvu, ekonomija davnog Vavilona je višak proizveden u ova dva ključna sektora ulagala u podizanje nasipa i kanala, održavanje razgranatog irigacionog sistema duž velikog dela obala Tigr i Eufrata, izgradnju brojnih javnih objekata, kao i za funkcionisanje složene administracije i stajaće vojske (Renger 2007, 187). Zbog nedostatka lokalnih sirovina, neki od osnovnih materijala neophodnih za nesmetano funkcionisanje društva morali su da se trgovinom sa prostorno veoma udaljenim narodima. To je uključivalo kalaj i bakar za proizvodnju bronz, zatim gvožđe, zlato i srebro za luksuzne predmete i kovanje novca, drvo za natkrovljavanje monumentalnih javnih zgrada (kao što su hramovi i palate), i polu-drago kamenje za upotrebu u arhitekturi i umetnosti (Ibid.).

Jedan od vodećih ekonomskih teoretičara koji je u krupnoj meri uticao na antropologe zainteresovane za ekonomske procese u pre-kapitalističkim i vanevropskim društvima – Karl Polanji – ostao je nauci poznat kao ključan proučavalac arhaičnih ekonomskih odnosa (za koristan pregled Polanjijevih osnovnih teza, v. Lošonc 2004). Njegova osnovna teza glasila je da ekonomski istoričari prave uobičajenu grešku kada ekonomije davnih društava posmatraju kroz prizmu ekonomskih i društvenih struktura savremenog doba. Jedan od najpoznatijih Polanjijevih koncepata – koncept ušančenosti ili *utkanosti* ekonomije – izražava ideju da ekonomija nije autonomna, kao što se to dešava u ekonomskoj teoriji slobodnog tržišta, već je podređena politici, religiji i društvenim odnosima (Block 2001, xxiv). Model redistribucije, prisutan u Vavilonu, Polanji isprva opisuje na primeru „primitivnih“ društava lovaca-sakupljača koje su opisali antropolozi 20. veka, da bi ga u narednom koraku primenio na Vavilon i Egipat. Prema njegovim rečima,

Redistribucija ima dugu i raznoliku istoriju koja se proteže gotovo do savremenih vremena. Od Bergdama⁹ lovca koji se vraća iz svog lovačkog pohoda, kao i od njegove žene koja se vraća iz potrage za jestivim korenjem, voćem ili lišćem, očekuje se da ponude veći deo prikupljenih dobara za dobrobit zajednice. U praksi, to znači da se proizvod njihove aktivnosti deli sa drugim članovima zajednice koji žive sa njima. Do tog časa, prevladava ideja reciprociteta: ako damo danas, bićemo nagrađeni dobitkom sutra. Međutim, među nekim plemenima postoji posrednik u liku poglavice ili drugog istaknutog člana grupe; on je taj koji prima i raspodeljuje zalihe, posebno ukoliko je potrebno da se one skladište. Ovo je prava redistribucija. Očigledno,

9 Bergdama narod je polunomadski zajednica iz centralne Namibije.

društvene posledice ovakvog načina raspodele mogu biti dalekosežne, jer nisu sva društva toliko demokratska kao primitivni lovci. Bilo da redistribuciju vrši uticajna porodica ili izuzetna ličnost, vladarska aristokratija ili grupa birokrata, oni će često pokušati da povećaju svoju političku moć načinom na koji redistribuiraju robu. (Polanyi [1944] 2001,53)

Polanji potom nastavlja:

Hamurabija kraljevstvo u Vavilonu i, naročito, Novo Kraljevstvo Egipta bili su centralizovani despotizmi birokratskog tipa zasnovani na takvoj ekonomiji. (...) Ogroman broj magacina bio je spreman da primi proizvod seljakeve aktivnosti, bilo da je on stočar, lovac, pekar, kovač, proizvođač piva, tkanine ili ma ko drugi. Njegov proizvod je pažljivo registrovan i, ukoliko nije bio potrošen na licu mesta, prenosio se iz manjih u veće magacine dok ne stigne do centralne administracije smeštene na dvoru (...) Postojale su posebne riznice za tkanine, umetničke predmete, ukrasne predmete, kozmetiku, srebrni pribor, kraljevske garderobe; tu su bili ogromni magacini za žito, arsenali i vinski podrumi. (...) Sva arhaična kraljevstva koristila su metalne valute za plaćanje poreza i plata, ali su se za ostalo oslanjala na isplate u naturi iz žitnica i magacina svih vrsta, iz kojih su distribuirali najrazličitiju robu za upotrebu i potrošnju, i to mahom neproduktivnom delu stanovništva, to jest, službenicima, vojsci i najvišem društvenom staležu (...) U ovim, kao i u mnogim drugim civilizacijama visokog ekonomskog dostignuća, složena podela rada ostvarivana je pomoću mehanizma redistribucije. (Polanyi [1944] 2001, 53-54)

Za Polanija, reciprocitet i redistribucija ključni su elementi trgovine bez tržišno orijentisanih ekonomija organizovanih u kapitalističkom ključu akumulacije dobara. Iz pisanih izvora da se zapaziti da su u drevnim mesopotamskim državama redistributivni elementi bili vidljivi; s druge strane, istoriografski podaci sugerišu da je reciprocitet funkcionisao samo u određenim segmentima društva (Renger 2007, 192). Prema tome, reciprocitet i redistribucija kao osnovni načini razmene u staroj Mesopotamiji ne bi smeli da se smeštaju u evolucionističke okvire, budući su postojali uporedo tokom istorije starih mesopotamskih kraljevstava.

Pored redistributivnih elemenata, postojali su i značajni segmenti ekonomije utemeljeni na oporezivanju, tačnije plaćanju svojevrsnog danka državi. Ovaj tip ekonomskih odnosa podrazumevao je da država dodeljuje poljoprivredno zemljište pojedincima, pod uslovom da se deo prinosa sa tog zemljišta isporuči vladaru, ili da se usluga vrati nekom drugom vrstom protivusluge (Ibid., 193). Ovo je omogućilo funkcionisanje dve odvojene, ali međuzavisne ekonomske sfere: jedna, pretežno ruralna, zasnovana na poljoprivredi koja zemljoradnicima obezbeđuje голу egzistenciju i kompenzovana je, eventualno, recipročnošću i tradicionalnom solidarnošću seoskih zajednica; i druga, oblikovana ekonomskom organizacijom velikih gazdinstava i njihovim redistributivnim sistemima, bila je tipična za mesopotamsko urbano društvo.

Dijahrono posmatrano, stari ekonomski odnosi iz sumerskog perioda podrazumevali su centralizovanu državu koja u svom vlasništvu drži celokupno obradivo zemljište i sredstva za navodnjavanje, dok se zemljoradnička populacija – u potpunosti integrisana u taj okvir – snabdevala putem redistributivnog sistema sledovanja (isplata u porcijama po glavi za rad). Za pozniju sumersku epohu, od drugog milenijuma, tipična je prirodna proizvodnja na parcelama koje obrađuju porodice: domaćinstvo je proizvodilo i nije preostajao nikakav tržišni višak da bi snabdeo tržište u pravom smislu (Ibid., 194).

Vavilonska ekonomija, uvela je, međutim, izvesne novine, najpre na planu privatne svojine stanovništva vavilonskih gradova (Goddeeris 2007, 198). Jedan od važnijih građanskih slojeva koji je sebi obezbedio akumulaciju privatne svojine bio je trgovački. Vavilonski trgovci izvozili su srebro, vunu, odeću, susamovo ulje i pšenicu, a uvezili bakar, poludrago kamenje i začine, pretežno u transakcijama sa stanovnicima Zalivskih zemalja (Ibid., 201). Karavani su bili organizovani privatnim inicijativama, a trgovci su finansirali svoje ekspedicije tako što su prikupljali investicije od različitih domaćinstava i pojedinaca putem zajmova i partnerstava. Pojedini gradovi u severnim delovima kraljevstva imali su i svojevrsno tržište nekretnina – u čijim okvirima su građani prodavali, izdavali, nasledivali i kupovali njive, zemljišta i bašte – ali je bilo zastupljeno i davanje zajmova uz kamate, pri čemu bi poverilac, ukoliko dužnik nije kadar da vrati svoje dugove, mogao da prisvoji zemlju i radnu snagu i tako zgrne značajno bogatstvo (Ibid., 205).

Najprestižniji društveni stalež vavilonskih gradova obrazovale su porodice koje su crpele godišnji prihod od rada u službi za potrebe hrama. Pozicije hramovskih mesara, pekara, pivara, muzičara, egzorista i drugih donosile su redovan prihod vezan za periode službe. Ove takozvane hramovske prebende činile su vitalnu ekonomsku povezanost – pored verskih/ideoloških faktora – hrama sa gradom i sa (određenim delom) njegovog stanovništva (Jursa 2007, 228).

Porodice koje su crpele prihode od aktivnosti u hramu obavljale su, u toj sferi rada, prestižne funkcije i u velikoj meri su zavisile od dobara koje su ostvarivale iz tih funkcija. Ekonomski posmatrano, monopol na funkcije unutar hrama obezbeđivalo je ovim porodicama relativno stabilan izvor prihoda (mahom u naturi). Sa društvenog aspekta, njihov glavni referentni okvir bio je zajednica hrama. To se može najjasnije uočiti na polju istorijske dokumentacije o sklapanju brakova – svojevrsnoj endogamiji, tj. pravilu spajanja prebendarnih porodica putem braka – ali i u obrascima stanovanja i poslovnim kontaktima. Drugi stub njihove strategije preživljavanja činio je vlasništvo nad zemljom, koja se opet, u zavisnosti od njihove finansijske situacije, mogla uvećavati putem miraza, odnosno zemljišne svojine koju supruga unosi u bračnu zajednicu prilikom udaje (Ibid., 292-230).

Elitnije porodice vavilonskih gradova imali su u svom posedu i manji broj robova¹⁰. Prosečna porodica posedovala je od jednog do četiri roba, dok su vrlo

10 Institucija ropstva nije bila tipična samo za Vavilon, već je postojala i u ranijoj sumerskoj epohi. Prema Krejmeru, ropstvo je u Sumeru bilo priznata institucija, a hramovi, palate i bogata imanja posedovali su robove koje su eksploitalisali za svoje potrebe. Mnogi robovi

bogate porodice imale do deset (Selz 2007, 289). Robovi nisu bili pod apsolutnom vlašću svojih gospodara – kao što je to bio slučaj u Sumeru¹¹ i u klasičnoj antici – i nisu bili lišeni izvesnih prava. Izvesna zakonska prava robova postojala su, doduše, i u Sumeru (kao što su pravo na rad i otkup slobode – v. Kramer 1963, 78) i noje nemoguće pretpostaviti da su vavilonski vlastodršci od sumerskih preuzeli izvesne elemente zakona koji su se ticali ovog staleža. Vavilonski zakon je, naime nalagao da rob, ukoliko je rođeni u kući slobodnog građanina, može da napreduje u društvenom položaju, a štitio ga je i od preteranog nasilja gospodara. U slučaju ratnih zarobljenika, veliki broj robova podvrgavan je prinudnom radu u poljoprivredi i vojsci ili izradi tekstila. Konačno, građani Vavilona i drugih gradova uživali su zaštitu od ulaska u robovlasnički sistem. Bar teorijski, svi robovi dolazili su izvan samog kraljevstva (Selz 2007, 283).

Imućnije porodice svakako nisu činile većinu gradskog stanovništva. I privatni i institucionalni arhivi dostupni istoričarima ukazuju na postojanje klase ljudi čiji je glavni izvor prihoda bio plaćeni rad (Jursa 2007, 232). Novootkriveni tekstovi, recimo, sugerišu da su velike građevinske aktivnosti pod Neovavilonskim kraljevima u dobroj meri bile finansirane novcem iz državne kase i da su mahom zavisile od unajmljene radne snage. To znači da je veliki urbani radni kadar morao biti zaposlen za potrebe izgradnje hramova i drugih javnih građevina tokom dužeg perioda, zarađujući platu u novcu. Ovi radnici, dakle, nisu učestvovali u proizvodnji elementarnih prehrambenih proizvoda i morali su da se namirnicama snabdevaju od trgovaca, pošto ih njihov poslodavac, država, obično nije izdržavao sledovanjima hrane (Ibid., 233). Sve ovo, uporedo sa rastućim značajem tržišne poljoprivrede u urbanim zaleđima, sugeriše dalje inovacije u Vavilonskoj ekonomiji, spram one starije, Sumerske: postojanje viška dobara i specijalizovanog oblika tržišta u gradovima; prisustvo urbane „radničke klase“ koja opstaje bez čvrste osnove u proizvodnji osnovnih poljoprivrednih sirovina; i rastući značaj monetarne ekonomije (Potts 1997, 185-208).

Gradovi, kraljevi i sveštenici

Sumerski kraljevi, preteče vavilonskih, sažimali su domene sekularne i religijske vlasti. Sve i da su vavilonski hram i palata, kao u Sumeru, bili odvojeni, takozvani politički centar zemlje, palata, uvek je figurirala i kao centar religije. Starovavilonski kralj je pred bogovima nastupao za svoju zemlju i svoj narod

bili su ratni zarobljenici, iako nisu nužno svi bili stranci, jer su se u redovima ovog najnižeg staleža mogli naći i Sumerani iz susednih gradova poraženih u bitci. Sumerski robovi bivali su regrutovani i na druge načine: kazna za određena krivična dela predviđala je da slobodni ljudi padnu u ropstvo; r oditelji su prodavali svoju decu, ili bi čovek mogao da preda celu svoju porodicu poveriocima kao otplatu duga, ali ne na duže od tri godine. Ukratko, rob je bio, kao i bilo koja druga pokretna imovina, apsolutno vlasništvo svog gospodara. Mogao je biti žigosan i bičevan, a bivao je i strogo kažnjavan u slučaju pokušaja bekstva. S druge strane, u interesu gospodara je bilo da njegov rob ostane zdrav i snažan, pa su robovi obično bili dobro tretirani (Kramer 1963, 78).

11 V. prethodnu fusnotu.

(Sallaberger 2007, 269). Njegova odgovornost prema višim silama nije bila samo simbolička: ona je počinjala izgradnjom hramova i nastavljala se obavljanjem uloga ceremonijal-majstora u božanskim kultovima (Charvat 2007, 254). Hram je brinuo o siročadi, slepima i starijim ljudima; održavajući hramove, vladar je, dakle ispunjavao obećanje da će brinuti o siromašnima, zanemarenima i o udovicama i siročadima svoje zemlje (Sallaberger 2007, 269). Uz to što su lično mogli obavljati verske ceremonije, kraljevi su bili odgovorni i za očuvanje dinastičke loze kroz obredno utemeljivanje različitih oblika kulta predaka.

Svake godine kralj je vraćao svoje insignije – odličja – bogu i, nakon što bi se zakleo da nije učinio nikakvu štetu Vavilonu, ceremonijalno se vraćao na vlast, okrunjen i zaštićen od božanskog vladara. Njegove svetovne funkcije bile su jednako kompleksne: palata kao monarhovo sedište nadgledala je zakon i poredak u Vavilonu, a sam kralj figurirao je kao najviši pravni autoritet (Ibid., 270). Metafora „pravednog pastira“, centralna za vavilonski koncept kraljevske vlasti, koju je u epilogu svog čuvenog zakonika uveo Hamurabi, opstala je sve do hrišćanskih vremena. Do danas se, takođe, u savremenoj upotrebi koriste drevni vavilonski simboli, palica i merno uže, regula i norma, kao kraljevska znamenja koja povezuju građevinske aktivnosti vladara – i premeravanje zemlje – sa sferom zakona i poretka (Selz 2007, 277). Dominantni izvori političkog legitimiteta u Vavilonu nisu bili ni vojna dostignuća ni nasledna vlast, već dugi periodi mira i očuvanje društvene ravnoteže (Ibid., 279).

Inana/Ištar je jedino božanstvo čije je obožavanje poznato od samog početka vavilonske civilizacije (Westenholz 2007, 333). Najistaknutija među grupom boginja koje su igrale naročitu ulogu u kraljevskim ceremonijama bila je istovremeno boginja rata i boginja ljubavi i plodnosti. Teško je prenglasiti njen značaj za kraljevski kult. Ona je bila ta koja monarhu pruža suverenitet; nije upravljala samo plodnošću biljaka, životinja i ljudi, već je učvršćivala moć kralja, omogućavajući mu da zaštiti svoje carstvo i uništi svoje neprijatelje (Groneberg 2007, 322). Ukoliko osmotrimo ovu boginju kroz prizmu obredne literature, susrešćemo se sa saosećajnom boginjom nebeskog suda; ili pak jarosnom boginjom koja nanosi patnju. Ukoliko se fokusiramo na njen seksualni identitet, zateći ćemo očaravajuću boginju ljubavi koja vlada danom; ili bradatu boginju rata koja vlada noću (Westenholz 2007, 333). Mit koji objašnjava povremenu nevidljivost Venere, naučnicima poznat iz poznijih Vavilonskih izvora, istraživači su krstili kao Inanin silazak u podzemlje (Ibid., 335). Priča o njenom putovanju u carstvo mrtvih, smeštenom u „planinu“ (a ne podzemlje), temelji se na povremenoj nestanku Venere sa noćnog neba i njenom ponovnom pojavljivanju pred zorom. Ištarina najjarhaističnija i osnovna dimenzija astralnog dimorfizma izvor je ambivalentnosti i kontradikcija u njenom karakteru. U skladu s ovime, ona je imala dominaciju nad svim polaritetima ponašanja i predstavljala je i red i kaos, strukturu i antistrukturu (Bottero 1992, 190-194). Njena bipolarnost bila je, važno je opet istaći, zasnovana na astronomskom fenomenu: u svom hodu po firmamentu, planeta Venera pojavljuje se dva puta, jednom na istoku,

jednom na zapadu, kao jutarnja i kao večernja zvezda. Oprečni karakter ove nebeske pojave verovatno je intrigirao stare stanovnike mesopotamske ravnice inspirisavši koncepciju Inane/Ištar kao jedinog božanskog entiteta sposobnog da otelotvori tako suprotstavljene aspekte (Westenholz 2007, 345).

Uska povezanost boga u njegovom hramu i grada čiji je zaštitnik, ostala je konstantna odlika mesopotamskih država kroz milenijume, pa su bog i grad u Vavilonu postali, takoreći, sinonimi. Zigurati najznačajnijih gradova stvarali su svakako impozantan prizor na rečnim ravnica donje Mesopotamije. Zigurat u Vavilonu, sličan masivnoj planini građenoj od glinenih cigli, uzdizao se do visine od gotovo sedamdeset metara (Sallaberger 2007, 268). Taj hram bio je posvećen Marduku, kralju bogova, arhitekti neba i zemlje i tvrocu života. Različiti stari tekstovi sugerišu da je Marduk bio i snabdevač vodom, bog obilja i spasitelj ljudi (Oshima 2007, 348). Njegova istorija božanskog zaštitnika Vavilona bila je usko povezana sa tim gradom. Do kraja drugog milenijuma, Marduk je postao vavilonski bog *par excellence* i nazivan je, naprosto, *be'l*, „gospodar“.

Ključna Mardukova uloga u stvaranju sveta opisana je u Enumi Eliš, vavilonskoj „knjizi postanja.“ Ovaj ep ispisan na starovavilonskom jeziku, na sedam glinenih pločica (pronađenih sredinom 19. veka među arheološkim iskopinama Asurbapinalove biblioteke u Ninivi) opisuje rađanje bogova, te stvaranje vasiona i prvih ljudi. Prema pripovesti¹², na početku je postojao samo vrtlog vode u primordijalnom haosu. Iz tog vrtloga, izdvojila se slatka i slana voda; slatka je nosila naziv Apsu, a slana Tiamat. Spajanjem dvaju voda, rodilo se mnoštvo mlađih bogova, među kojima i Marduk.

Okršaj mlađe i starije generacije rezultuje smrću najpre Apsua, a potom i Tijamat, koju Marduk ubija strelom. Prepolovivši je smrtonosnim hicem, Marduk stvara svet koristeći Tiamatin leš i gradi Vavilon kao njegov centar, dok iz očiju mrtve boginje provaljuju reke Tigar i Eufrat (Oshima 2007, 352). Glavni vavilonski centar Mardukovog kulta bio je hram Esagila („Kuća čiji je vrh visok“), sa njegovim ziguratom Etemenanki („temelj neba i podzemnog sveta“) (Ibid., 355). Hram je služio ne samo kao središte obožavanja ovog boga, već i kao centar intelektualnih i ekonomskih aktivnosti tokom dva milenijuma, sve dok nije konačno pao u zaborav u trećem veku nove ere.

Zakon

Hamurabijev zakonik je verovatno najčuvaniji sačuvani spomenik vavilonske kulture, sastavljen oko 1750 godine p.n.e. (Bottéro 1992, 157). Iako predstavlja najduži i najbolje očuvani dokument ovog tipa, on nije jedini niti najstariji primerak pravnog dokumenta poznat čovečanstvu. Do danas su pronađeni delovi desetak sličnih „zakonika“, različitih obima – pojedini, nažalost, veoma oskudni – raštrkanih kroz čitavu istoriju Mesopotamije, od kraja trećeg mileni-

12 Celokupan tekst Enume Eliš može se pronaći onlajn, na engleskom jeziku, na sledećoj adresi: <http://www.worldhistory.org/article/225/enuma-elish---the-babylonian-epic-of-creation---fu/>

juma pa nadalje. Najstariji od njih potiče od Ur-Namua (oko 2111–2046. godine p.n.e.), osnivača Treće dinastije Ura, dok je najnoviji sastavljen oko sredine prvog milenijuma (Ibid., 159).

Stela Hamurabijevog „zakonika“ sadrži tekst uklesan klinastim pismom, a pronađena je početkom 20. veka u gradu Susi, na teritoriji današnjeg Irana, kuda ju je kao ratni plen odneo elamski kralj oko pola milenijuma nakon Hamurabijeve smrti. Na vrhu tamnog kamena stele, koja se danas čuva u Luvru, nalazi se reljef koji prikazuje autora, kralja Hamurabija iz Vavilona (1792–1750), kako prima insignije kraljevske moći od boga Marduka. Ispod ove predstave prvobitno je bilo raspoređeno i ugravirano dvadeset i tri vertikalne kolone natpisa; dok je na zadnjoj strani dodato još dvadeset i osam, što čini više od 3.500 sačuvanih, ugraviranih redova (Ibid.).

„Zakon“ je napisan stilom uobičajenim za pravnu praksu tog vremena, predstavljen kao niz odredbi namenjenih uređenju socijalnog ponašanja podanika kraljevine. Prvih i poslednjih pet kolona (znamenitih među istoričarima kao prolog i epilog zakonika) predstavljaju prikaz Hamurabijeve retorike, napisane uzvišenim stilom karakterističnim za herojski i lirski žanr stare Mesopotamije. U prologu, kralj izjavljuje da su ga bogovi izabrali da osigura vojni trijumf i politički uspeh svom narodu, postignuća koja pripisuje nizu detaljno opisanih osvajanja. Nadalje tvrdi da su mu isti bogovi poverili odgovornost za upravljanje narodom kao i obezbeđivanje opšteg napretka na čitavoj teritoriji države. „Zakonsku“ dimenziju ovako prikazane volje bogova predstavlja kroz mere koje je preduzeo kao mudri i pravedni vladar kako bi ispunio njihovu nebesku volju. U epilogu, on iznova razmatra ovu tematiku, naglašavajući mudrost i pravednost odluka zabeleženih u tekstu i nudeći ih kao trajni model za buduće vladare (Bottéro 1992, 157-58).

Paragrafi „zakona“ grupisani su u skladu sa različitim oblastima društvenog života. Pet ih je posvećeno lažnom svedočenju; dvadeset krađi; šesnaest reguliše rad na kraljevskim imanjima; dvadeset i pet tiče se zakona o poljoprivrednom radu; približno deset raspravlja o rezidencijalnim zakonima (mada, na ovom delu stele postoji velika praznina – rezultat fizičkog oštećenja); najmanje dvadeset i četiri paragrafa posvećena su trgovini; petnaest depozitima i dugovima; čak šezdeset i sedam ženama i porodici; dvadeset fizičkom nasilju i telesnim povredama; šezdeset i jedan uređuje različite profesije; konačno, pet ih je posvećeno najnižem društvenom staležu – robovima (Ibid., 159).

Okolnosti najčešće opisivane u Hamurabijevom „Zakoniku“ upućuju na konkretne događaje ili situacije – a ne na univerzalne principe na koje se zakoni, inače, najčešće pozivaju – što je savremene istraživače navelo da zaključak da stela sa Hamurabijevim odredbama zapravo i nije zakonik. Postoji nekoliko razloga zbog kojih savremena nauka odbacuje pretpostavku da ovaj dokument predstavlja autentični zakonodavni kodeks: 1) U tekstu nema nikakvog pominjanja pravosudne organizacije države, niti se govori o načelima suzbijanja kriminalnih delikata i krivičnih dela. Drugim rečima, nema traga krivičnog

prava u pravom smislu te reči; zatim: 2) nedostaju pisani tragovi kodifikacije društvene hijerarhije, političkih obaveza, administracije; 3) čak i aspekt lokalne ekonomije koji stoji rame uz rame s poljoprivredom – stočarstvo – jedva da je spomenut, i to samo na vrlo površan način (Bottéro 1992, 161). Konačno, 4) među dokumentima iz Hamurabijevog vremena nije pronađena niti jedna presuda, zvanična odluka ili sporazum koji bi se direktno oslanjao na njegov „Zakonik“ (Ibid., 163).

Tekst na famoznoj steli koja se danas čuva u Luvru može se, prema tome, umesto kao zakonik, definisati kao zbirka sudskih presuda koje je Hamurabi, mudar i iskusan kralj, tokom života doneo sa ciljem da uspostavi čvrstu disciplinu i pravednu vladavinu. Pošto je u Mesopotamiji donošenje presuda bilo kraljevska privilegija, Hamurabi je vrlo verovatno želeo da u svom „Zakoniku“ sakupi izbor glavnih, najmudrijih i najvrednijih pravnih odluka koje će ga predstaviti kao prosvetljenog i iskusnog vladara. Te odluke je dakle donosio on sam, ili ih je diktirao svojim delegatima tokom četrdeset godina vladavine (Ibid., 165).

Slika 5. Hamurabijeva stela iz Luvra. Autor: Rama.¹³

13 Slika je zavedena kao besplatni softver pod licencom: http://www.cecill.info/licences/Licence_CeCILL_V2-en.html. Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Code_of_Hammurabi-Sb_8-IMG_7753-gradient.jpg

Hamurabijeva stela, prema tome, predstavlja simbol pravnog poretka, a ne zakonik po sebi. Ona oslikava transcendentnu vladavinu prava koja se proteže izvan specifičnih slučajeva navedenih u više od tri stotine iznesenih primera. Naglasak, dakle, nije na pojedinačnim slučajevima, već na samom konceptu pravde. Pošto se sagleda iz tog ugla, postaje jasnije zašto su Elamiti odneli ovu stelu, uprkos njenoj ogromnoj težini od četiri tone (Bahrani 2007, 160). Kao relikvije prošlih vladara, stele su za Vavilonce imale totemski značaj. Hamurabijeva stela nije bila samo spomenik prava, već i autoriteta i suverene vladavine; njenim uklanjanjem izvršen je udar na kamen temeljac društvene organizacije Vavilona.

Najezda Hitita i opadanje moći Vavilona

Oko 1595. godine p.n.e., pošto je osvojio Alep u severnoj Siriji, hititski kralj Mursili I poveo je vojsku na istok prema Eufratu, pa na jug ka gradu Vavilonu. Zauzeo je, opljačkao i uništio grad, uzevši bogat plen i veliki broj ratnih zarobljenika. Kasnije je ovaj Hititski vladar tvrdio da su njegovi vojni uspesi premašili čak i trijumfe kralja Sargona, čija su dela postavila standard za sve buduće ratne vladare. Međutim, Hititi su sproveli samo jednu kampanju protiv Vavilona; verovatno je da je Mursili, osim što je osvojio grad, istovremeno zadao poslednji udarac nekadašnjoj moćnoj dinastiji kralja Hamurabija (Bryce 2007, 503).

Mursili nije imao nameru niti mogućnost da uspostavi trajnu hititsku vlast nad tako udaljenim teritorijama, koja se nalazila daleko na jugoistok od njegove domovine u Anadoliji. Posebno u ovom, ranom periodu njihove istorije, Hititi nisu imali ni resurse niti administrativnu potporu neophodnu za održavanje imperijalne vlasti. Daleko je verovatnije da je ovaj hititski vladar želeo da poveća svoju reputaciju moćnog ratnog vođe, kao i da obezbedi bogatiji plen za svoje trupe i kraljevske blagajne pljačkanjem i uništavanjem jednog od najbogatijih gradova na starom Bliskom istoku. Mada je Vavilon ovom najezdom bio uništen, pružio je Hititima priliku da se nadovežu na značajnu kulturnu i intelektualnu baštinu. Na primer, neki hititski pisari su naučili hititski jezik, koji je bio *lingua franca* tog vremena, a u manjoj meri su ovladali i sumerskim jezikom. Ova izloženost omogućila im je pristup velikom bogatstvu mesopotamske književnosti (Ibid., 512). Obuka pisara, koja je podrazumevala prepisivanje složenih tekstova na klinastom pismu, igrala je ključnu ulogu u uvođenju velikih mesopotamskih književnih dela u hititsku kulturu. Među ovim delima, Ep o Gilgamešu postao je deo hititske književne tradicije, a delovi hititskih, akademskih i huritskih verzija pronađeni su u arhivama hititske prestonice. Mesopotamske pravne tradicije, uključujući Hamurabijev zakonik, verovatno su prenete ovom narodu na sličan način.

Hititske religijske prakse u velikoj meri su takođe preuzete iz vavilonskih uzora. Hititi su usvojili verovanja u predskazanja u vezi sa astronomijom i nebeskim pojavama, od kojih su gotovo sva bila vavilonskog porekla (Bryce 2007,

512). Njihove arhive sadrže i originalne akadске verzije proročkih tekstova i njihove potonje hititske prerade. Takođe, ovaj narod je praktikovao ekstispiciju, oblik proricanja pomoću ispitivanja unutrašnjih organa, preuzet iz Vavilona.¹⁴ Kao i Vavilonci, hititski sveštenici koristili su glinene modele jetre za konsultacije tokom obreda čitanja budućih događaja.

Hititska kraljevina bila je ključna veza između istoka i zapada i figurirala je kao kanal za razmenu kulturnih i intelektualnih tradicija. Usvajanjem i odo-maćivanjem običaja, zakona i religijskih praksi svojih istočnih suseda, Hititi su odigrali značajnu ulogu u očuvanju bogatstva vavilonske kulture u nadolazećim vekovima. Hititi ne samo što su usvojili elemente vavilonske civilizacije, već su ih i preneli dalje na zapad, čime su obezbedili njihov kontinuitet. Na taj način, pomogli su da se sačuvaju znanja i kulturne prakse starog Bliskog istoka, prenoseći ih na potonje civilizacije i oblikujući razvoj kultura u udaljenim zemljama i budućim vremenima. U tom svojstvu, Hititska kultura je delovala kao most koji je povezivao dva sveta, olakšavajući protok ideja i osiguravajući opstanak važnih tradicija kroz vekove (Ibid., 513).

Zaključak

Civilizacije kakve poznajemo danas, bilo da su evropske, azijske, američke, civilizacije u rađanju ili nestajanju, svoje zajedničke temelje i bazične tekovine pronalaze u drevnim gradovima-državama Južne Mesopotamije. Ljudsko udruživanje, ukрупnjivanje i višak dobara, urbanizacija, diferencijacije zanimanja, otkriće grnčarskog kola, točka, pisma, počeci raslojavanja, trgovine, obrazovanje svešteničkih hijerarhija i organizovane religije, koreni matematike, geometrije, monumentalne arhitekture, književnosti, zakonodavstva, dobro organizovanog vojnog staleža, sve to, kako smo videli, poprima prve, kako grublje, tako i finije konture u Sumeru. Jezik, osnovno sredstvo čovekovog simboličkog izražavanja, dobio je u sumerskom kulturnom ambijentu za klasu apstraktniju, znakovnu formu – pismo – koje je razvojem književnih stilova povratno obo-gatilo jezik, trgovcu olakšalo trgovinu, zajmodavcu beleženje ugovora, hramu nadzor nad žitnicom, a kralju nad kultivacijom svoje javne ličnosti. Pismo je, tako, uz otkriće točka, predstavljalo ne samo kulturni, već i tehnološki izum, koji je, najskromnije rečeno, kodifikacijom mitskih predstava učvrstio moć sveštenika, a kodifikacijom državnih zakona moć kralja i time popločao tra-su jednom, u osnovnim crtama univerzalnom civilizacijskom trendu koji se sa

14 Ekstipsijom se u Vavilonu nazivala tehnika posmatranja jetre jagnjeta. U ovoj tehnici proricanja, za oblik i nabore sveže jetre verovalo se da sadrže poruke bogova koje su mogli da dešifruju samo visoko obučeni stručnjaci. Vračevi su pritom morali da rade brzo, jer je nakon vrlo kratkog vremena površina jetre postajala glatka, pa je tako „zapis“ nestajao. Kraljevi su tumače konsultovali pre važnih odluka, poput polaska u vojni pohod ili imenovanja zvaničnika (Sallaberger 2007, 270).

juga Mesopotamije vremenom raširio u svim pravcima, počevši od Egipta (oko 3100. god. p.n.e.), pa s jedne strane preko Mediterana na Krit, a s druge na dolinu Inda, oko 2600. godine p.n.e.; na Kinu dinastije Šang oko 1600. pre n.e.; a odatle, kako pojedini stručnjaci pretpostavljaju, preko Pacifika do Južne i Srednje Amerike (v. Kembel 2021, 120).

Sve i da ostanemo skeptični prema ideji da je Sumer bio kolevka ljudske civilizacije, odakle su se difuzno širile civilizacijske tekovine ovog naroda preko okeana i kontinentalnih masa na sve strane sveta i da zauzmemo partikularniji stav da su se civilizacije razvijale zasebno na različitim tačkama Zemljine kugle tokom veoma dugačkih perioda, primer Sumera i njegovih kulturnih naslednika, Akada i Vavilona, otkriva nam neke važne karakteristike složene ljudske organizacije – koja podrazumeva urbanu sredinu, palatu i hram, kao i dovoljno resursa za nesmetan život gradskog stanovništva. Antropološki značaj ovog skupa informacija je veoma dragocen: one nam otkrivaju zašto su nastale izvrsne društvene strukture kakve razaznajemo i danas, ali nam sugerišu i moguće razloge koji su doveli do stvaranja elementarnih institucija države – sekularne i religijske vlasti, ekonomije, trgovine, pravosuđa – kao i do razvoja tehnologija poput aritmetike, geometrijskog računa, pisma i, vremenom, složene administracije, na kojima te institucije počivaju. Arheološka i istorijska evidencija koja ukazuje da su slične institucije – mada ustanovljene na međusobno veoma različitim simboličkim temeljima – postojale na svim prostorima i u svim vremenima, gde god da su se javili uslovi za razvoj države ima, u osnovi, antropološku poentu: jedinstvo čovečanstva nije isključivo stvar anatomije, već i pojedinih mentalnih dispozicija. Možda je jedna od za čoveka specifičnih dispozicija – pored one za umetničkim izrazom – traganje za pravilnostima, za više ili manje skrivenim obrascima po kojima se poželjne pojave u prirodi obnavljaju (recimo, dobar ulov, bogati prinosi), a nepoželjne izbegavaju. Traganje za takvim znamenjima samo je na korak od ideje da postoje natprirodne sile koje gospodare svetlošću i tamom, zdravljem i bolešću, životom i smrću. Ali težnja za definisanjem obrazaca, za pronicanjem u nevidljive zakonitosti po kojima stvari funkcionišu ne more nužno da se ocrta samo u onostranoj ravni: ona se opaža i na socijalnom planu, u skladu s kojom pojedinci tokom života igraju svoje društvene uloge. Ova zamišljena „harmonija“ može se možda i bolje sagledati iz perspektive obrnute od one koja se obično uzima kao polazna – to jest, sa dna, uslovno rečeno, lanca ishrane. Iz ovog ugla promotrena, ključna je institucija ropstva, koja je očigledno vrlo stara pojava na tlu Mesopotamije, ali i drugih drevnih – i ne tako drevnih – država širom sveta. Gubitak individualne slobode kao rezultat ratnog zarobljeništva, materijalnog duga, prodaje u ropstvo ili dejstvom neki drugih uzročno-posledičnih veza antropološki je fenomen koji po svemu sudeći ima veze upravo sa pojavom grada i diferencijacijom socijalnih odnosa koje sociokulturni i ekonomski život gradova, kao centara političke moći, kreira. Vladar grada – kralj – u bitnoj meri ograničava slobode građana: njegova moć je, kako je to jezgrovito rečeno u Epu o Gilgamešu, silna; on „ne pušta ljubavnicu njenom dragom, ni kćerku junaka njenom mužu“ (*Gilgameš*,

009). Odnos građana prema kralju je, drugim rečima, sličan odnosu posluge prema gospodaru kuće. To nije još uvek ropski odnos, jer kralj građanima (sem ako ne prekrše zakon) ne može oduzeti kompletnu slobodu, ali mu je relativno blizak. Kralj je s druge strane potčinjen uzvišenom zaštitniku grada – bogu, čija nebeska vlast pruža legitimitet vladarskoj kući i njenom predstavniku. Životni ciklus kraljevske vlasti podrazumeva ritualno vraćanje insignija bogu-zaštitniku koji, pošto konstatuje da je vladavina bila valjana, iznova kruniše suverena i obnavlja njegovu vlast nad stanovništvom države. Simbolički smisao ovog rituala je samo na površini sakralan: on predstavlja postojeću društvenu hijerarhiju kao božju volju, a moć jednog staleža da sebi potčini drugi, niži stalež oslikava kao prirodno stanje stvari, te je time usmeren na sferu društva i u samoj osnovi skopčan sa svetovnom dimenzijom zajednice. Ova složena igra međuzavisnosti čini srž ljudskog raslojavanja i početaka civilizacije: ideja da potčinjavanje ima koren u metafizičkoj ravni, da je odraz kosmičkog poretka.

Predstavljen na ovaj način, sam fenomen društvenog raslojavanja postaje nemoguć bez religije. Religija kroz ritual, a samim tim kroz mit, pruža neophodna objašnjenja za ljudske nejednakosti i u tom svojstvu gradi potporni stub države (možda je i iz tog razloga utopijska misao komunizma zamišljala svet oslobođen religijske moći). Milenijumima pre doseljavanja Sumerana na obale Tigra i Eufrata – ali i uporedo sa cvetanjem sumerske civilizacije – ljudi su živeli u manjim nomadskim ili sedelačkim zajednicama, mahom sastavljenim od grupa porekla, što im je pružalo neophodnu koherentnost, ali i izvor solidarnosti, pa i načelne društvene jednakosti. Elite i robovi su, sagledani iz ugla istorije vrste koja se unazad proteže na okvirno 300.000 godina, nove društvene pojave; a sa stanovišta lovačko-sakupljačkih i/ili agrarnih modela društvene organizacije do tada poznatih čoveku, anomalije.¹⁵ Učiniti takve anomalije prihvatljivim i, štaviše, normalnim, bio je između ostalog, zadatak religije. A naučiti i prihvatiti nova pravila igre, koja pojedincu – opet, bar u načelu – omogućavaju kretanja po društvenoj lestevici, naviše ili naniže, urbanih središta civilizacije u nastajanju, bila je stvar kulture, tačnije upućenosti pojedinca u adekvatna znanja, veštine i simboličke okvire za brz i efikasan upliv u složene tokove života sa onu stranu divovskih, ujedno zastrašujućih i fascinantnih zidina grada.

Religija nije služila samo kao desna ruka vlasti; hram je narodu mogao da posluži i kao institucija koju je moguće okrenuti protiv kralja. Ep o Gilgamešu pripoveda o jadikovkama naroda iscrpljenog Gilgamešovom vladavinom – o lamentu koji dopire do velikih bogova-gospodara svetog Uruka. Na pritužbe Uručkih žitelja protiv njihovog kralja, Anu, bog neba poziva Aruru, „boginju

15 Možda je iz tog ugla moguće tumačiti starozavetni mit o Kainovom ubistvu Avelja iz Knjige Postanja (Postanje 4, 1-26). Kain, koji ubija rođenog brata Avelja, prema biblijskom narativu, ujedno je ratar i mitski osnivač prvog grada. Drugim rečima, da bi osnovao grad, sin Adama i Eve mora da se pouči sedelačkom načinu života; a potom i da prolije krv svog brata, stočara, čime se na nivou metafore odmeće od načela jednakosti koji vlada u praroditeljskoj zajednici. Kainovo ubistvo Avelja bi u tom okviru tumačenja moglo da označava raskid sa pastoralnim tipom društvene zajednice: grad, čiji je Kain osnivač i gospodar, jeste proizvedak njegove ličnosti – stecište gole sile, potčinjavanja i težnje za akumulacijom moći.

veštu oblikovanju“ da stvori lik ravan Gilgamešu, kadar da se s moćnim vladarom uhvati u koštac i savlada ga; Arura stvara Enkidua, čoveka iz stepe, koji „ništa ne zna ni o zemlji ni o ljudima“, već sa gazelama pase travu, a sa stokom pije vodu na pojilu (*Giglameš*, 010). Doznajući za tog nepoznatog, moćnog junaka, Gilgameš šalje kurtizanu iz Ištarinog hrama da Enkidua namami u „klopku žene“ i bujnošću tela ga „otuđi od stoke koja je s njim rasla u polju“ (Ibid., 010-014). Očovečen tim ljubavnim činom, Enkidu polazi za sveštenicom u Uruk i tamo se upoznaje sa raskošima grada, lepotama blistave odeće, ukusima jela i pića, ukratko sa plodovima civilizacije o kojima do maločas „nije znao ništa.“ Naučivši kulturu, Enkidu, moćni junak u čijim žilama teče krv ratobornog boga Niniba, hrve se sa Gilgamešom i postaje mu veran prijatelj.

Ova vinjeta iz najstarijeg mita poznatog čovečanstvu, sugerise nam još jednu univerzalnu kulturnu odliku, koja poručuje da svaka civilizacija ima svoje Druge. Ti Drugi su obično kulturno diskvalifikovani kao divlji, neupoznati sa načinima civilizovanog života, bliži životinjama nego ljudima. U mitskom narativu, Enkidu i Gilgameš se zbližavaju i izgrađuju blisko prijateljstvo koje je kadra da prekine samo smrt. Ovakvi dirljivi savezi su u društvenoj stvarnosti verovatno bili izuzetak od pravila koje je nalagalo oštru borbu „civilizacije“ pred invazijom „ljudi iz stepe“, njihovo uništenje, asimilaciju ili konačnu propast kultura koje su sebe smatrale središtima božanski stvorenog, ovozemaljskog poretk.

Literatura:

- Algaze, Guillermo. 2008. *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization. The Evolution of an Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bahrani, Zainab. 2007. The Babylonian Visual Image. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 155-171. London: Routledge.
- Blackman, Aylward M. 1924. The Rite of Opening the Mouth in Ancient Egypt and Babylonia. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 10 (1): 47-59.
- Block, Fred. 2001. Introduction. In: Polanyi, K. *The great transformation: the political and economic origins of our time*, xviii-xxxviii. Boston: Beacon Press books.
- Bottéro Jean. 1992. *Mesopotamia. Writing, Reasoning, and the Gods*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Brisch, Nicole. 2013. History And Chronology. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 111-127. Routledge: London.
- Bryce, Trevor. 2007. A view from Hattusa. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 503-515. London: Routledge.
- Carter, Robert. 2013. The Sumerians and The Gulf. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 579-600. Routledge: London.
- Charvát, Petr. 2007. Social Configurations in Early Dynastic Babylonia (c. 2500-2334 BC). In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 251-256. London: Routledge.

- Cooper, Jerrold S. 1993. Sacred Marriage and Popular Cult in Early Mesopotamia: Matsushima, E. (ed.), *Official cult and popular religion in the ancient Near East*, [54:698] 81-96. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Crawford, Harriet. 2013. Introduction. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 1-7. Routledge: London.
- Cunningham, Graham. 2013. The Sumerian Language. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 95-111. Routledge: London.
- Darvin, Čarls. 2009. *Postanak vrsta*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Fleming, Daniel E. 2003. Ur: After the Gods Abandoned Us. *The Classical World*, 97 (1): 5-18.
- Glassner, Jean-Jacques. 2008. *Mesopotamian Chronicles*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Goddeeris, Anne. 2007. The Old Babylonian Economy. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 198-210. London: Routledge.
- Groneberg, Brigitte. 2007. The Role And Function of Goddesses in Mesopotamia. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 319-332. London: Routledge.
- Hann, Chris, et al. 2016. A Concept of Eurasia. *Current Anthropology*, 57 (1): 1-27.
- Heinz, Marlies. 2013. Public Buildings, Palaces And Temples. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 179-201. Routledge: London.
- Hurowitz, Victor A. 2003. The Mesopotamian God Image, from Womb to Tomb. *Journal of the American Oriental Society*, 123 (1): 147-157.
- Jacobsen, Thorkild. 1976. *The Treasures of Darkness: A History Of Mesopotamian Religion*. New Haven: Yale UP.
- Jursa, Michael. 2007. The Babylonian Economy in the First Millennium BC. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 224-236. London: Routledge.
- Kembel, Džozef. 2021. *Maske Boga. Tom I: Primitivna mitologija*. Beograd: Milstone.
- Kramer, Samuel N. 1956. *History Begins at Sumer. Thirty-Nine Firsts in Recorded History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kramer, Samuel N. 1963. *The Sumerians*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kramer, Samuel N. 1969. *The Sacred Marriage Rite*. Bloomington: University of Indiana Press
- Legrain, Leon. 1944. The First Dynasty of Babylon. *Museum Bulletin X*, no. 3-4.
- Leick, Gwendolyn. 2007. Introduction. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 1-9. London: Routledge.
- Lošonc, Alpar. 2004. Karl Polanji, tranzicija, socijalni kapital. *Sociologija*, XLVI (4): 327-348.
- McCaffrey, Kathleen. 2013. The Sumerian Sacred Marriage: Texts And Images. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 227-246. Routledge: London.
- Michalowski, P., 1994. The Drinking Gods: Alcohol in Mesopotamian Ritual and Mythology. In: L. Milano (ed.), *Drinking in Ancient Societies: History and Culture of Drinks in the Ancient Near East*. Padova: Sargon srl, pp. 27-44.
- Mori, Lucia. 2007. Land And Land Use: The middle Euphrates valley. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 39-54. London: Routledge.
- Oshima, Takayoshi. 2007. The Babylonian God Marduk. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 348-361. London: Routledge.

- Polanyi, Karl. 2001. *The great transformation: the political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press books.
- Potts, Daniel T. 1997. *Mesopotamian Civilization. The Material Foundations*. London: The Athlone Press.
- Potts, Daniel T. 2011. The Elamites. In Daryaei, T. (ed.), *The Oxford Handbook of Iranian History*. 37-56. Oxford: Oxford UP.
- Preprek, Stanislav. 2000. Na tragu rane kulture. U: *Gilgameš: sumersko-vavilonski ep*, 107-134. Beograd: Lom.
- Renger, Johannes. 2007. Economy of Ancient Mesopotamia: A general outline. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 187-198. London: Routledge.
- Sallaberger, Walther. 2007. The Palace and the Temple In Babylonia. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 265-276. London: Routledge.
- Sallaberger, Walther; Westenholz, Aage. 1999. Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit. Freiburg, Switzerland / Göttingen, Germany: Universitätsverlag / Vandenhoeck Ruprecht.
- Selz, Gebhard J. 2007. Power, Economy and Social Organization in Babylonia. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 276-288. London: Routledge.
- Stone, Elizabeth C. 2013. The Organisation Of A Sumerian Town: The Physical Remains Of Ancient Social Systems. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 156-179. Routledge: London.
- Suter, Claudia. 2013. Kings And Queens: Representation And Reality. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 201-227. Routledge: London.
- Taylor, Jon. 2013. Administrators And Scholars: The First Scribes. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 290-305. Routledge: London.
- Ur, Jason. 2013. Patterns Of Settlement In Sumer And Akkad. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 131-156. Routledge: London.
- Vico, Giambattista. 1982. *Načela nove znanosti. O zajedničkom poretku nacija*. Zagreb: Naprijed.
- Wallenfels, Ronald and Jack Sasson. 2000. *The Ancient Near East: An Encyclopaedia for Students vol. I-IV*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Westenholz, Joan G. 1997. *Legends of the Kings of Akkade*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Westenholz, Joan G. 2007. Inanna And Ishtar in the Babylonian World. In: Leick, Gwendolyn (ed.), *The Babylonian World*, 332-348. London: Routledge.
- Westenholz, Joan G. 2013. In The Service of The Gods: The Ministering Clergy. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 246-273. Routledge: London.
- Widell, Magnus. 2013. Sumerian Agriculture and Land Management. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 55-67. Routledge: London.
- Wilkinson, Tony J. 2013. Hydraulic Landscapes And Irrigation Systems Of Sumer. In: *The Sumerian World*, Crawford, Harriet (ed.), 33-55. Routledge: London.

Izvori:

- Библија или Светио писмо Сџароа и Новоја завџџа*. 2012. Београд: Глас мира.
- Гилгамеш. Сумерско-вавилонски еп*. 2020. Београд: Лом.

Marko Pišev

The Origins of Early Statehood in Southern Mesopotamia: From the Fourth to the Second Millennium BC

Abstract: The paper focuses on reconstructing the origins of the earliest states in the ancient Sumerian region, drawing on relevant texts from Sumerology and Assyriology. It traces their development by examining key forms of statehood. An overview of the early states in Southern Mesopotamia (Sumer, Akkad, Babylon) highlights the cultural and material conditions that shaped the complexity of human societies. These factors led to the emergence of social hierarchies, the professionalization of labor, resource accumulation, societal stratification, and the formation of both priestly and secular authorities. Additionally, this period saw numerous cultural innovations that were crucial in transitioning humanity from prehistory to history, including urbanization, the invention of the pottery wheel, advancements in mathematics and geometry, the foundations of monumental architecture and trade, and, most importantly, the development of writing.

Keywords: Sumer, Babylon, social stratification, religion, power, economy, state, writing.

Primljen: 1. 12. 2024.

Odobren: 15. 12. 2024.